

Голоби й Мельниця

Життя
та загибель
єврейських
громад

Міжнародний проєкт «Мережа пам'яті»
Фонд «Меморіал убитим євреям Європи»
Український центр вивчення історії Голокосту

ГОЛОБИ Й МЕЛЬНИЦЯ
Життя та загибель
єврейських громад

Київ
2023

УДК 94(=411.16)(477.82)

Голоби й Мельниця: життя та загибель єврейських громад /
Петро Долганов. — Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 138 с.

У цьому виданні досліджено історію Голокосту в двох населених пунктах колишнього Голобського району Волинської області — селищі міського типу Голоби і селі Мельниця.

Видання розраховано на істориків, краєзнавців, учителів, учнів та усіх, хто цікавиться історією України, рідного краю, Другої світової війни й етнічних меншин України.

Auswärtiges Amt

*Здійснено в рамках проекту «Мережа пам'яті» за підтримки
Міністерства закордонних справ Німеччини. Ця публікація
не є відображенням офіційної позиції спонсорів проекту.*

Автор
Петро Долганов

Наукові консультанти
д-р Джаред МакБрайд
Андрій Усач

Наукова редакторка
д-р Світлана Бурмістр

- © Петро Долганов, 2023
- © Міжнародний проект «Мережа пам'яті», 2023
- © Фонд «Меморіал убитим євреям Європи», 2023
- © Український центр вивчення історії Голокосту, 2023

ЗМІСТ

Передне слово	5
Голоби й Мельниця в ранньомодерну епоху.....	10
Голоби.....	10
Мельниця.....	11
Євреї Голоб і Голобського району в міжвоєнний період.....	12
Початок Другої світової війни. Прихід «перших советів»	21
Доля євреїв на початку німецько-радянської війни (червень – вересень 1941 р.).....	25
Дилеми евакуації.....	25
Перші вбивства євреїв Голоб і Мельниці	27
Формування загонів допоміжної поліції та місцевої адміністрації	33
Убивство більшості єврейських чоловіків с. Мельниця....	37
Формування органів німецької цивільної окупаційної адміністрації	41
Євреї Голобського району восени 1941 – влітку 1942 р.	44
Становище євреїв Голоб.....	44
Чи переселяли євреїв Голоб до Мельниці наприкінці 1941 р.?	47
Становище євреїв Мельниці	49
Убивство євреїв Голоб і Мельниці	50
Створення та ліквідація гетто в Мельниці	50
Пограбування й розпродаж майна вбитих євреїв Мельниці.....	56
Убивство євреїв Голоб	60
Переховування євреїв у 1942–1944 рр.	64
«Полювання» на євреїв Голоб і Мельниці	64
Порятунок євреїв радянськими партизанами	68

Порятунок євреїв Голоб і Мельниці місцевими селянами.....	73
Повернення вцілілих євреїв до Голоб і Мельниці.....	80
Покарання за злочини й пам'ять про Голокост у Голобах і Мельниці.....	83
Покарання винуватців	83
Вшанування пам'яті жертв Голокосту.....	86
Історіографія та джерела дослідження	88
Ілюстрації/Illustrations.....	96
Summary	129

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Місія україно-німецького проекту «Мережа пам'яті», що розпочався 2020 року, — вшанування та захист місць пам'яті через розвиток мережі місцевих ініціатив, які здатні самостійно та системно повертати історію Голокосту і геноциду ромів у локальну культуру пам'яті. Працюючи в рамках зобов'язання Федеративної Республіки Німеччина гідно вшановувати пам'ять усіх жертв націонал-соціалізму і в рамках підтримки від Міністерства закордонних справ Німеччини, ми розробляємо та втілюємо нові інструменти дослідження та захисту місць масових поховань, допомагаємо зберігати й робити видимою місцеву культурну спадщину євреїв і ромів, зокрема через дослідницьку та просвітницьку діяльність.

Близько 1,5 мільйона євреїв було вбито на території України під час німецької окупації. Понад мільйон із них розстріляли підрозділи вермахту, СС і поліції за участю місцевих спільників у віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх танкових окопах, піщаних кар'єрах або в спеціально викопаних для цього ямах. Цілі єврейські громади було знищено, часто за декілька днів. Близько 2 тисяч масових поховань убитих євреїв є відображенням наслідків Голокосту в Україні. Масові вбивства євреїв супроводжувалися знищенням культурної спадщини, спробою стерти сліди й пам'ять про колись велелюдні громади й навіть найменші поселення.

За часів німецької окупації України було вбито більшість українських ромів — понад 12 тисяч дітей, жінок і чоловіків. Окрім того, в румунській окупаційній зоні «Трансністрія» між річками Дністер і Південний Буг загинули понад 11 тисяч із приблизно 25 тисяч ромів, депортованих із теренів Румунії та анексованих нею територій. Жертвами нацистської політики винищення стали також пацієнти психіатричних

закладів, військовополонені та справжні й гадані противники окупаційного режиму.

Сьогодні майже в кожному населеному пункті України є один або більше меморіалів жертвам Другої світової війни. Інколи ці споруди розташовані саме на місцях насильства та масових поховань, інколи — на символічних місцях. Деякі з меморіалів було побудовано в перші десятиліття після закінчення війни, деякі — після 1990-х років, у незалежній Україні. Безумовно, також є місця насильства, які не позначено, відомі лише кільком людям або забуті. З кожним таким місцем пов'язані дуже конкретні людські долі та історії, які треба зберегти, якщо це ще можливо.

Проект «Мережа пам'яті» повертає ці історії й документує багатогранне й мультикультурне минуле України. У фокусі нашої роботи не тільки події Другої світової війни й Голокосту, а й спільне життя різних громад до війни, політика пам'яті й форми меморіалізації після війни. Серед багатьох важливих моментів для нашої історичної й освітньої діяльності — чітка ідентифікація окремих груп жертв націонал-соціалістів та їхніх спільників, повернення імен загиблих і тих, хто залишився живим, їхніх особистих історій, відображення досвіду очевидців подій, передавання історій зради й порятунку, встановлення осіб злочинців і обставин злочину. Для цього проект шукає та опрацьовує першоджерела, спогади та інші документи з українських і закордонних архівів. Спільна україно-німецька робоча група істориків залучає весь доступний масив джерел різними мовами, щоб провести поглиблені дослідження щодо деяких громад — учасниць проекту.

Дослідження місць розташування масових поховань, документація місць культурної спадщини й взаємодія з меморіальним простором — це також важливі аспекти проекту. Місця пам'яті мають для суспільства велике значення як місця злочинів і масового насильства, як місця поховання жертв німецьких окупантів та їхніх спільників, як місця постійної трансформації пам'яті та як місця забуття. Проект підтримує та реалізує дії, спрямовані на розвиток і облашту-

вання гідних місць скорботи, пам'яті та інформації про знищені єврейські й ромські громади.

Історія і пам'ять мають повернутися до громад, а не залишатися у вузьких колах істориків. Це видання є внеском у популяризацію місцевої історії, удоступнення її для місцевої громади й широкого кола зацікавлених осіб. Маємо надію, що згодом ці напрацювання перетворяться на матеріали краєзнавчих музеїв, інформаційні таблиці, опубліковані першоджерела та сприятимуть появі нових праць.

Ця публікація є частиною серії досліджень проекту «Мережа пам'яті», здійснених і виданих у 2022–2023 роках, під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Ці дослідження висвітлюють як місцеві особливості, так і спільні риси Голокосту в різних українських громадах — учасницях проекту. В ситуації війни такі розвідки є надзвичайно важливими, адже російська агресія спрямована не лише проти громадян України, а й проти української історії, культури та пам'яті; вона загрожує важливій комеморативній і дослідницькій діяльності багатьох українських ініціатив, істориків, громадських організацій, локальних і національних музеїв та архівів.

Тож пропонуємо ознайомитися та всіляко заохочуємо використовувати зібрані матеріали для дослідницької, музейної, просвітницької діяльності та вшанування пам'яті жертв.

Про автора

Петро Долганов — історик, кандидат історичних наук, дослідник історії міжетнічних відносин на території західноукраїнських земель у міжвоєнній Польщі та соціальної історії Голокосту на території західної Волині. До сфери його наукових інтересів також належать питання студій політики пам'яті й меморіалізації жертв нацизму в Україні. Петро Долганов є редактором рубрики «Подолання минулого» на сайті Міжнародного інтелектуального часопису «Україна Модерна», а також викладає в Рівненському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти.

Автор висловлює вдячність українському історикові Андрію Усачу за надані цінні архівні матеріали й фахові експертні консультації під час написання цього тексту та американському колезі історика Джареду МакБрайду за цінні підказки, що покращили цей текст.

Дослідження стало можливим завдяки німецько-українському проекту «Мережа пам'яті», який втілюється Фондацією «Меморіал убитим євреям Європи» (Берлін) у партнерстві з ГО «Український центр вивчення історії Голокосту» (Київ) і ГО «Інша освіта» (Київ) та за фінансування МЗС Німеччини.

Детальніше про проект «Мережа пам'яті»:
<https://netzwerk-erinnerung.de/uk/>

Історію Голокосту в населених пунктах колишнього
Голобського району досі майже ніхто не досліджував.
На цій території значні єврейські громади мешкали лише
в селищі міського типу Голоби та селі Мельниця.
Саме на них і буде фокус у цьому дослідженні.
Доля єврейських громад в обох населених
пунктах була тісно переплетена століттями. Ще
з ранньомодерної доби євреї мешкали лише в Мельниці.
Відколи частина з них у ХІХ ст. переселилася до Голоб,
обидві громади підтримували тісні контакти.
Зокрема євреї Голоб, не маючи власного кладовища,
використовували те, що в Мельниці. Так сталося,
що й історія загибелі обох єврейських громад була тісно
переплетена: щонайменше половина голобських євреїв
імовірно загинула в Мельниці під час ліквідації
тамтешнього гетто. Реалізацію вбивства євреїв Голоб та
Мельниці здійснювали ті самі представники німецької
жандармерії та службовці допоміжної поліції.
Все це перетворює історію Голокосту в Мельниці
та Голобах на один взаємопереплетений сюжет, який
майже неможливо розділити на дві осібні історії.

ГОЛОБИ Й МЕЛЬНИЦЯ В РАНЬНОМОДЕРНУ ЕПОХУ

Голоби

Голоби — це селище міського типу, адміністративний центр Голобської територіальної громади Ковельського району Волинської області¹. Розташоване за 25 кілометрів від Ковеля. Станом на лютий 2023 року в Голобах мешкали близько 3800 осіб. Через Голоби проходить автомагістраль Київ — Брест і залізнична гілка Луцьк — Ковель.

Першу згадку про Голоби датовано серединою XVI ст. Тоді вони входили до складу Мельницької волості й були в підпорядкуванні Луцького замку (який будували з використанням деревини, привезеної зокрема з с. Голоби). У 1544 році Сигізмунд I передав Голоби у володіння своїй дружині Бонні. У 1573 році Голоби стали власністю Варвари Козицької та Юрія Збараського. Вони володіли в населеному пункті двома фільварками зі 61 двором. Згодом Голоби перебували у власності шляхтича Богошевського. 1708 року під час Північної війни між Московським царством і Королівством Швеція шведські війська спалили Голоби дощенту².

У XVIII ст. село належало шляхтичам Єрузальським. Юзеф Єрузальський побудував тут римо-католицький костел. У другій половині XVIII ст. на території старовинного парку села звели палац шляхтичів Вільгів. На частині його території, обнесеної частоколом, вільно ходили дикі звірі, за що цю частину парку часто називали «звіринцем». Вільги побуду-

¹ Голобська громада, Волинська область, Ковельський район, офіційний вебсайт громади, URL: <https://golobska-gromada.gov.ua/>

² Історія міст і сіл Української РСР : в 26 томах. Волинська область / редкол. тому: І. С. Клімаш (голова) та ін. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1970. С. 332.

вали кам'яну башту, яка мала слугувати в'їзною брамою до палацу. У 1783 р. в Голобах звели церкву.

Після Третього поділу Польщі, який відбувся в 1795 р., Голоби увійшли до складу Російської імперії. На той час у селі було 90 дворів і 615 мешканців. Наявна інформація про те, що в районі села відбувалися бойові зіткнення між арміями Наполеона Бонапарта та Російської імперії під час війни 1812 року.

Епоха модерну прийшла до Голоб у вигляді залізничної колії, яку проклали сюди в 1876 р. У населеному пункті з'явилася невеличка залізнична станція³. Відтоді й до початку ХХ ст. Голоби поступово перетворювалися із села на невелике містечко. Населений пункт зазнав значних руйнувань під час Першої світової війни: унаслідок бойових дій на території села було зруйновано 103 житлові будинки.

Точної інформації про те, коли саме в Голобах з'явилася єврейська громада, немає, однак можна припустити, що це збіглося з урбаністичною трансформацією села наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., пов'язаною із появою у Голобах залізничної колії. Проте, ймовірно, єврейська громада Голоб ніколи не була великою й не становила більшості населення, як у сусідній Мельниці.

Мельниця

Мельниця — село в Україні, яке сьогодні входить до складу Велицької громади Ковельського району Волинської області⁴. Розташоване за 40 кілометрів від Ковеля. Станом на лютий 2023 р. в селі мешкали 581 людина. Історики припускають, що село має досить давню історію, адже поблизу нього в урочищі Деркачі збереглося городище давньоруського періоду⁵. Першу писемну згадку про село датовано, ймовірно, 1245 роком.

³ Там само. С. 333.

⁴ Велицька громада, Волинська область, Ковельський район, офіційний вебсайт, URL: <https://velycka-gromada.gov.ua/>

⁵ Історія міст і сіл Української РСР : в 26 томах. Волинська область. С. 382.

У період Російської імперії Мельниця деякий час була волосним центром. У 1885 р. Мельницька волость мала шість поселень і шість сільських громад. Наприкінці XIX ст. цю волость ліквідували, а Мельниця стала частиною Велицької волості Ковельського повіту Волинської губернії. Окремим волосним центром у цей час стали Голоби.

У XIX ст. в Мельниці мешкали євреї, поляки та українці. Етноконфесійні групи мали свої культові споруди: православний храм, два єврейські молитовні будинки і дві каплиці. У 1885 році в селі мешкали 768 осіб⁶, у 1897 р. — 2588 (із яких 958 — православної віри, 1599 — юдейської), а в 1906-му — 2262 людини⁷. Місцева православна церква була помітною пам'яткою архітектури. Її побудували як римокатолицький костел у 1749 р. (за іншою версією, 1802-го) на кошти луцького підкоморія Єжи Ольшанського та представників шляхетського роду Грохольських. У 1875 році влада Російської імперії перетворила костел на православний храм.

ЄВРЕЇ ГОЛОБ І ГОЛОБСЬКОГО РАЙОНУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У міжвоєнний період Голоби були невеличким селищем міського типу, в 1921 р. у ньому мешкали 1456 осіб, здебільшого українці й поляки. Євреїв було близько

⁶ Волости и важнѣйшія селенія Европейской Россіи. По даннымъ обслѣдованія, произведеннаго статистическими учрежденіями Министерства Внутреннихъ Дѣлъ, по порученію Статистическаго Совѣта. Изданіе Центральнаго Статистическаго Комитета. Выпускъ III. Губерніи Малороссійскія и Юго-Западныя / составилъ старшій редактор В. В. Зверинскій. СанктПетербургъ, 1885.

⁷ Яцечко-Блаженко Тетяна. Як великий храм на Волині був і костелом, і церквою. 100-річні фото. Волинські новини. URL: <https://cutt.ly/A3ECMoY>

200 осіб⁸. Чисельність євреїв упродовж 1920-х неухильно зростала. Згідно з переписом 1931 р., в населеному пункті проживали близько 300 євреїв⁹. Наявна інформація про те, що в Голобах діяли окремі сіоністські організації¹⁰. На території Голоб функціонувала польська школа, яку в міжвоєнний період напевно відвідувала й більшість єврейських дітей. «У звичайні дні ми ходили до польської школи, а по неділях – до єврейської школи. Ми жили на одній вулиці з українцями, й вони були дуже хорошими сусідами до війни», – пригадувала Хана Гітеліс¹¹. При місцевій єврейській синагозі також діяв хедер (початкова релігійна школа для хлопчиків). Про це розповів мешканець Голоб Михайло Шафір: «У нас селище невелике, і єдиною школою була польська. Там я вивчав польську мову, також був урок української. Я також ходив у хедер при синагозі. Там вивчав всілякі молитви, і додому ще приходив вчитель, який навчав івриту. Це було за Польщі»¹².

Євреї містечка, за розповідями очевидців, займалися торгівлею і дрібним ремеслом. Вони відвідували синагогу під час шабату та у великі свята, речно дотримуючись юдейських традицій. За словами Михайла Шафіра, «свята буквально всі відзначали. На горіщі в нас був песаховий посуд, який використовували лише один раз на рік. До цього часу у нас усе було звичайне, а до Песаху виставляли новий посуд...»¹³.

⁸ Holoby. *Yad Vashem web-site*. URL: https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622172-Holoby?fbclid=IwAR3pjHqWJfp2XRCreetV82eqjIGHDeWJKuljVwYvsy6ihm6XjIR_4ONSKM

⁹ Холокост на території СССР : енциклопедія / гл. ред. И. А. Альтман. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2011. С. 224.

¹⁰ Holoby. *Yad Vashem web-site*.

¹¹ Chana Gitalis, Interview 2851. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 3 Parts (Part 1).

¹² Mikhail Shafir, Interview 29914. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 3 Parts (Part 1).

¹³ Ibid.

Віктор Максимчук розповів, що містечко мало українські, польські та єврейські райони:

«– А люди тоді жили якось окремо, наприклад поляки в одному кутку, українці – в іншому?»

– Було трошечки. Ото зразу за переїздом називалося “жидовина”. Там всі хати були то в основному єврейські. Там була “жидовина”. Ну там був, бойня була, там був рабин, що курам голови відрізав, як він називався.

– Шойхет?

– Не, різник. Ну в основному це були небагаті жиди там, а тут скрізь були вже багаті, бо мали ресторани. Тримав один ресторан, Габзік тримав другий ресторан, залежно від того, як живуть...»¹⁴.

Оповідач підтвердив, що стосунки українців із євреями та поляками були цілком мирними. Він часто грався на вулиці з єврейськими та польськими дітьми. До них додому навідувалася єврейка, яка дуже товаришувала з мамою Віктора, навіть називала її «своєю сестрою». Тато Віктора Максимчука деякий час був робітником у млині, який належав євреєві.

Інша українська оповідачка, Марія Табала, теж наголосила на тому, що євреї «мали свої лавочки» в містечку, проте жили переважно бідно: «Такі, вони обіце євреї були хороші люди. Вони такі спокійні були. Вони нічим не займалися. Одна торговля. Одна. Землі в їх не було... Збіжжя, все приймали. Волокно приймали. А купити в їх – мона було взяти яїчко. За яїчко купити якоїсь соди чи дріжджі. О. Бідно жили тубо. Бідно ті жили»¹⁵.

Етнокультурний поділ праці в містечках імовірно усталився ще за часів Російської імперії, коли євреїв вважали «інородцями» й забороняли їм купувати землю для ведення сільського господарства. У період між Першою і Другою світовими війнами ця ситуація частково змінилася, проте загальні контури поділу праці залишилися.

¹⁴ Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Віктором Никифоровичем Максимчуком, 11.03.1932 р. н., смт Голоби Ковельського р-ну Волинської обл., 17 грудня 2022 р., інтерв'юери А. Усач, А. Яценко.

¹⁵ Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Марією Іванівною Табалою, 17.12.1932 р. н., смт Голоби Ковельського р-ну Волинської обл., інтерв'юери А. Усач, А. Яценко.

Голоби вирізнялися поміж більшості подібних невеликих населених пунктів тим, що не були типовим волинським штетлом (містечком, у якому євреї становили абсолютну більшість населення й формували особливий культурний простір і соціально-економічний організм). Це було переважно україно-польське містечко. Більшість євреїв у навколишній місцевості проживала в сусідній Мельниці, колишньому волосному центрі й головному ярмарковому осередку околиці. Віктор Максимчук розповів, що в Голобах навіть не було єврейського кладовища і євреїв селища хоронили в Мельниці. Це підтвердив Бецалель Балер, за спогадами якого, в Мельниці було три старовинні кладовища. Один із цвинтарів «був на пагорбі, і впродовж багатьох років надгробки осіли й було видно лише їхню верхню покриту мохом округлу частину... Там усе ще можна було побачити єврейські літери *עז*¹⁶ і частину Щита Давида, проте вже не було видно імен і дат»¹⁷. Поруч зі старовинним кладовищем неподалік від Бейт-Мідраш (зала для вивчення Тори) розміщувалося «старе» кладовище. Через велику кількість дерев ця місцина була наче ліс. Коли на початку ХХ ст. це кладовище також було заповнено могилами, євреї відкрили ще одне — третє, на шляху до Ковеля. За словами Бецалеля Балера, єврейське поселення в Мельниці було дуже давнім — близько 500–600 років.

Згідно з переписом населення 1921 р. в Мельниці мешкали 875 євреїв. До кінця 1930-х їх чисельність, імовірно, зростала до понад тисячі¹⁸. У цьому селищі також жили українці та

¹⁶ На більшості єврейських надгробків писали літери *עז*, що івритом означало «по нікбар» або «по нітман» — «тут лежать».

¹⁷ Melnitsah: in Memory of the Jewish Community (Melnitsa, Ukraine). Translation of Melnitsah, pelakh Volyn-Ukrainah: sefer hantsahah, 'edut vezikaron le-kehilat Melnitsah / editor Yehoshe (Joshua) Lior. Tel Aviv, 1994. P. 20. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/melnitsa/mele007.html#Page19>

¹⁸ Mielnica. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. II. Part B / general editor Geoffrey P. Megargee, volume editor Martin Dean, contributing editor Mel Hecker. Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press ; The United States Holocaust Memorial Museum, 2012. P. 1423.

поляки, проте вони перебували в значній меншості. Дуже яскраві й позитивні спогади про передвоєнне життя в Мельниці залишила Євгенія Прес:

«У мене були єврейські та неєврейські друзі, і всі ми дуже гарно ладнали... Багато людей спілкувалися між собою, проте євреї переважно трималися разом і спілкувалися між собою. Це не було гетто (тобто не було ізольованою частиною місечка в середньовічному сенсі. — П. Д.), але ми разом ходили до синагоги, організовували різні види діяльності й після уроків. У нас також було чимало різних видів діяльності в самій школі. У нас була гімнастика та гра з м'ячем. Нас також обов'язково залучали до різних видів роботи біля школи, наприклад до праці в саду. У нас було озеро, і ми дуже любили там плавати. Ми ходили плавати та гуляти на човнах. Все це відбувалося влітку... Всі були дуже милими, але небагатими. Торговці, власники бакалійних крамниць, їм також доводилося працювати на землі... Дехто мав фруктові дерева. Вони вирощували й доглядали за фруктами, а потім продавали їх та з цього жили»¹⁹.

В інших свідченнях також ідеться про те, що євреї Мельниці здебільшого були бідними. За спогадами тих, хто пережив Голокост, у Мельниці було дві синагоги, які забезпечували релігійні потреби єврейської громади²⁰, значно більшої за голобську.

Щосереді до Мельниці на ярмарок приїздили селяни з сусідніх поселень. Оскільки довколишні села були дуже віддаленими від великих міст, єврейський ринок у центральній частині Мельниці ставав для них місцем торгових обмінів. За словами Бецалеля Балера, тут продавали зерно, борошно й текстиль, а кравці та шевці пропонували свої послуги²¹. Торгівля текстилем була в руках кількох єврейських сімей, серед яких найбагатшою були Гаери (Мотл і Калман).

¹⁹ Eugenia Press, Interview 37579. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 3 Parts (Part 1).

²⁰ Leia Rog, Interview 36668. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 4 Parts (Part 1).

²¹ Melnitsah: in Memory of the Jewish Community. P. 21. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/melnitsa/mele007.html#Page19>

Подейкували, що вони були заможнішими навіть за більшість ковельських євреїв. Бецалель Балер так описав розвиток торгівлі в Мельниці в довоєнний період: «Містечко знаходилося далеко від залізничної станції. Усі вантажі, які везли до містечка або вивозили з нього, мали доставляти на залізничну станцію чи з неї. Біля крамниць стояли десятки візників зі своїми возами, звідки вантажі вивантажували до крамниць або вантажили там для перевезення у більші міста. Комерційна діяльність у нашому містечку була щоденною такою ж, як базарні дні в інших містах. У нашому містечку було багато торговців кіньми. Найбільшою з них була родина Кнобелів – кілька братів, їхні сини, зяті та інші родичі, близько сотні сімей, усі – торговці конями. Їх називали “Кнобліки”. Вони возили великі табуни коней на ярмарки Волині та Польщі. Усі вони були надійними та чесними людьми»²². У Мельниці також був тваринний ринок, на якому місцеві євреї й християнське населення торгували кіньми, великою рогатою худобою та іншими свійськими тваринами²³.

Власниками крамниць, зокрема бакалійних і галантерейних, продавцями взуття, шкіри та сільськогосподарських товарів, знарядь і велосипедів, за словами Ізраеля Волка, були 50–60 сімей Мельниці в міжвоєнний період. У Мельниці також діяли чотири млини.

Частина торговців продавали свої товари й на інших базарах: у Голобах, Рожищі й Маневичах. Із самого ранку вони їхали підводами до сусідніх ринків, а пізно ввечері дуже втомлені поверталися додому. На цьому шляху їх часто грабували²⁴.

Навколо Мельниці була велика кількість болотистих озер, які часто розливалися, через що виникала загроза затоплення всього поселення. «Взимку ліси й поля вкрило важким

²² Ibid.

²³ Аудіосвідчення Сергія Івановича Невірка, 1948 р. н., с. Мельниця, 27.06.2023 р., особистий архів Петра Долганова.

²⁴ Melnitsah: in Memory of the Jewish Community. P. 39. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/melnitsa/mele033.html#Page38>

сніговим покривом, річка замерзла. Молодь проводила час, катаючись по снігу на ковзанах... та на лижах. Вони проводили змагання з катання на ковзанах та лижах по льоду й снігу, чудовий атракціон. Найкращою розвагою ставали поїздки на дальші дистанції в закритих санях, запряжених кіньми з дзвіночками на шиї. Дзвіночки можна було почути за милі навколо, це дуже веселило молодь», — розповів Ізраель Волк²⁵.

У середині 1930-х до Мельниці приїхав перший автобус. Він курсував поміж Мельницею та Ковелем, і мешканці населеного пункту прибігали до зупинки подивитися на диво техніки.

Довгий час у Мельниці не було державної школи, тож діти місцевих євреїв ходили до хедеру. В цій школі викладали досить суворі рабини, які застосовували до учнів тілесні покарання батоном, що в довоєнний період було поширеним явищем у більшості освітніх установ краю. На великі релігійні свята хлопці й дівчата завжди одягали новий одяг і виходили гуляти селом²⁶. У 1930-ті, за словами Ізраеля Волка, в Мельниці працювала державна початкова школа, яку відвідували діти місцевих жителів. Проте продовжували освіту в місті (переважно в гімназії сусіднього Ковеля) здебільшого діти багатших євреїв — власників аптек або рабинів²⁷. За спогадами Івана Попеля (сина православного священника Мельниці Михайла Попеля), «усі вчителі були польського і жидівського походження, хоча в селі не бракувало вчителів-українців, які змушені були сидіти на батьківських господарствах»²⁸. Проте вже на інших сторінках що-

²⁵ Melnitsah: in Memory of the Jewish Community. P. 43. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/melnitsa/mele033.html#Page38>

²⁶ Ibid. Pp. 22–23. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/melnitsa/mele007.html#Page19>

²⁷ Ibid. P. 37. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/melnitsa/mele033.html#Page38>

²⁸ Іван Попель. Героїчний шлях (копія рукопису щоденника). Торонто, 1986. С. 72. Рукопис зберігається в приміщенні Православної церкви Мельницької парафії. Автор висловлює вдячність отцю Роману Штоцькому та Олені Оришкевич за те, що поділилися цим вагомим джерелом з історії Мельниці.

денника його автор дещо суперечить собі: хоча викладання в школі й відбувалося польською мовою, там були уроки української. Зокрема Іван Попель пригадує вчительку української мови етнічну українку Ольгу Нісієвич²⁹.

Про громадсько-політичне життя євреїв Мельниці відомо небагато. Україно-єврейські відносини у міжвоєнний період нібито були цілком дружніми, особливо з огляду на спільну налаштованість проти поляків. Ізраель Волк зазначив: «Євреї ненавиділи польських писарів і поліцію, які з ними погано поводитися і принижували їх. Українці ж ненавиділи осадницьких робітників, яких уряд привозив здалеку, щоб спробувати виселити українців з їхніх земель і поселити замість них польських селян»³⁰. Частина єврейської та української молоді долучалася до діяльності Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), зокрема Тойба, сестра Леї Рог. Проте, за словами Леї, її батьки засуджували членство доньки у цій політичній організації, тож можна зробити висновок про незначну популярність КПЗУ в середовищі старшого покоління євреїв³¹. До осередку КПЗУ в селі поряд із євреями входило й чимало українців. За спогадами Івана Попеля, головою конспіративного комуністичного осередку в Мельниці був місцевий агроном на прізвище Дудар. На жаль, Попель не називає імені цього чоловіка, але, за словами мешканця Мельниці Сергія Невірка, йдеться про Антона Дударя³². До цього комуністичного осередку нібито також належала вчителька української мови Ольга Нісієвич³³.

Також у Мельниці діяли сіоністські організації, зокрема було засновано групу під назвою «Загальні сіоністи». Одна із членкинь цієї організації — Лія Рейдер — стала першою в Мельниці, хто виїхав до Ізраїлю³⁴.

²⁹ Там само. С. 67.

³⁰ Melnitsah: in Memory of the Jewish Community. P. 41. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/melnitsa/mele033.html#Page38>

³¹ Leia Rog, Interview 36668, Part 1.

³² Аудіосвідчення Сергія Івановича Невірка.

³³ Іван Попель. Героїчний шлях. С. 67.

³⁴ Melnitsah: in Memory of the Jewish Community. P. 41. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/melnitsa/mele033.html#Page38>

У другій половині 1930-х серед освічених євреїв Мельниці, напевно, ширилися чутки про Гітлера та німецький нацизм. Ідеться насамперед про тих небагатьох мешканців села, які мали доступ до періодики. Зокрема про подібні розмови в сім'ї пригадувала Євгенія Прес:

«– Попри те, що ви були дуже юною, чи пам'ятаєте ви щось про Гітлера, про антиєврейську політику в Німеччині?»

– Так, у нашому домі дуже багато говорилося про це. ...Вона (моя мама. – П. Д.) знала про книжку “Моя боротьба”, я підозрюю, що вона навіть прочитала цю книжку, проте я точно не впевнена в цьому. Але моя мама читала дуже багато книжок. Вона говорила, що німці цього разу відрізняються від попереднього. Вона знала багато про них»³⁵.

Зрештою на початку німецько-радянської війни обізнаність щодо антисемітського характеру німецького нацизму вплинула на рішення сім'ї Євгенії Прес негайно евакуюватися, попри брак необхідного транспорту й часу через близькість до кордону й стрімке наближення лінії фронту. Радянська влада не прагнула створити умови для евакуації населення Мельниці після початку німецько-радянської війни.

Важливо зазначити, що національне громадсько-політичне життя українців Мельниці суттєво активізувалося з приїздом сюди 7 вересня 1935 р. нового православного священника родом із Лемківщини Михайла Попеля³⁶. Він заходився впроваджувати українську мову церковної служби, створив українську бібліотеку, а також був натхненником відкриття в Мельниці молочарні, осередку мережі кооперативів «Маслосоюз» і «громадського шпихліра» (комори, в якій зберігали харчі) для допомоги постраждалим від пожежі селянам³⁷. Проте немає жодних свідчень про існування в міжвоєнний період у Мельниці українських політичних організацій національного спрямування на кшталт ОУН.

³⁵ Eugeia Press, Interview 37579, Part 1.

³⁶ Іван Попель. Героїчний шлях. С. 72–81.

³⁷ Улітку 1938 р. в Мельниці сталася велика пожежа, яка знищила дуже багато господарств.

ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПРИХІД «ПЕРШИХ СОВЕТІВ»

У вересні 1939 р. контроль над Мельницею захопила радянська влада. У цей час містечко було одним із переважувальних пунктів для великої кількості єврейських біженців, що тікали з зони нацистської окупації і зупинялися тут лише на ночівлю або ж на кілька днів, щоб продовжити свій шлях далі на схід³⁸. За спогадами очевидців, місцеве єврейське населення тісно не взаємодіяли з цими біженцями. Принаймні вони сильно не вплинули на рівень поінформованості більшості євреїв Голоб про нацистську загрозу.

Євреї Мельниці також згадують про біженців з окупованої нацистською Німеччиною Польщі, які, втім, у їхньому населеному пункті не зупинялися³⁹. Лея Рог із Мельниці розповіла: *«Пам'ятаю, були польські біженці. Вони не залишалися в нас, лише проходили повз села. Коли почалася війна, вони проходили, але в нас ніхто не зупинявся»*⁴⁰. Більшість євреїв Голоб і Мельниці дуже мало знали про загрозу, що нависла над ними з боку нацистської окупаційної влади. Навіть якщо вони й отримували подеколи якусь інформацію, то ймовірно не завжди хотіли в це вірити. Поодинокі винятки становили, як уже згадано, освічені євреї, як-от сім'я Євгенії Прес, що передплачувала польські газети й отже читала міжнародні новини.

Прихід радянської влади до Голоб і Мельниці по-різному вплинув на долі місцевих євреїв. Однак загалом була певна тенденція, властива всій території західної Волині: становище заможніших євреїв (які займалися торгівлею або мали іншу справу) суттєво погіршилося. Михайло Шафір із Голоб

³⁸ Mikhail Shafir, Interview 29914, Part 1.

³⁹ Rose Patoka, Interview 27304. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 2 Parts (Part 1).

⁴⁰ Leia Rog, Interview 36668, Part 1.

згадував про це так: «При радянській владі стало гірше, ніж ми жили при Польщі. Справа в тому, що в кого був магазин, він розпродував [товар] по тих [радянських] цінах, і виявилось, що один офіцер міг купити увесь цей магазин за одну свою зарплату. І люди перестали продавати все, ховали [свої товари]»⁴¹. У негативному контексті про радянську владу говорить і Євгенія Прес із Мельниці: «...вони забирали багатших людей та відправляли їх до Сибіру. Вони забирали селян, торговців, всіх, хто мав гроші. Всіх цих людей вони прогнали до Сибіру. Ті ж, хто залишився, були змушені заплатити великі податки. Вони обкладали ними тебе до тих пір, поки ти вже не міг існувати й здавався. Таким чином вони змушували тебе стати соціалістом. І тобі доводилося ним бути, бо не було іншого вибору...»⁴². Дуже промовисто про радянську владу згадував Іван Попель: «Населення поділили на куркулів, середняків і бідняків. Почали нацьковувати одних на других, буцімто через них існує несправедливість суспільна. Обклали всіх податками. За все мусили люди платити: за кури, за худобу (молоком і м'ясом), за вівці, садки і навіть за вивіз дров з лісу. А крім того, ще й загальний податок з господарства, що було таким тягарем для кожного хлібороба. І все то в ім'я справедливості, в ім'я побудови нового життя!»⁴³.

Хоча радянська влада й не була на той час антисемітською (принаймні на офіційному рівні), євреї, як і чимало українців, часто ставали жертвами репресій за соціальним (проти заможнішої частини населення) або політичним (переслідування сіоністів, українських націоналістів та інших «неугодних» для радянської влади політичних сил) критеріями. Також більшість очевидців згадують про зникнення товарів із прилавків магазинів і черги — негативні соціально-економічні явища, якими супроводжувалося встановлення радянської влади в Голобах і Мельниці⁴⁴. «Жидівські крамниці спустошили, а кооперативи ніколи і не почали напо-

⁴¹ Mikhail Shafir, Interview 29914, Part 1.

⁴² Eugeia Press, Interview 37579, Part 1.

⁴³ Іван Попель. Героїчний шлях. С. 84.

⁴⁴ Mikhail Shafir, Interview 29914, Part 1.

внюватися. Нічого не можна було знайти і... ні керосину, нічого немає. Люди майже забули, як виглядав одяг чи взуття», — розповів Іван Попель⁴⁵.

Водночас незаможні євреї (і українці), які не були учасниками переслідуваних радянським режимом політичних рухів (наприклад, сіонізму), подеколи описують прихід радянської влади навіть у позитивному контексті. Вигоду від зміни влади також отримали симпатичні комуністичних ідей серед українців. Як згадував Іван Попель, у 1939 р. в Мельниці вчителька української мови Ольга Нісієвич на деякий час стала директоркою школи, а керівник місцевого осередку КПЗУ Антон Дудар — головою сільської ради (ймовірно згодом його замінили на Григорія Римарчука, про що йтиметься нижче)⁴⁶. Свідок також розповів про особливості політики радянської влади щодо протидії антисемітизму: «У містечку жиди підняли голови і при кожній нагоді повторювали “ну тепер на мене не будуть казати жид, я єврей”»⁴⁷. Ймовірно, політика з протидії дискримінації євреїв за національною ознакою, яка мала місце ще в міжвоєнній Польщі, не могла хоча б частково не вплинути на прихильність єврейських мешканців Мельниці до радянської влади. До вигодонабувачів нового режиму напевно належала й частина євреїв, які були відвертими симпатиками комуністичних ідей, зокрема Тойба, сестра Леї Рог із Мельниці. Батьки сестер позитивно сприйняли зміну влади, однак обґрунтовували це переважно соціально-економічними наслідками радянської політики:

«— Для нашої сім'ї змінилося те, що стало якось легше нам жити. Тато почав більше заробляти, сестра допомагала.

— А він далі працював у своїй ковальні?

— Так, він продовжував працювати в своїй ковальні. Змінилося також те, що ми почали вивчати єврейську мову в школі. Єврейського вчителя прийняли в школу, і були спеціальні уроки єврейської мови. До 41-го року»⁴⁸.

⁴⁵ Іван Попель. Героїчний шлях. С. 84.

⁴⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67721. Т. 1. Арк. 43 (Допрос Козловського Александра Дмитриевича).

⁴⁷ Іван Попель. Героїчний шлях. С. 83.

⁴⁸ Leia Rog, Interview 36668, Part 1.

Більшість євреїв Голоб і Мельниці, які навчалися в польських школах, відтепер мали змогу вивчати їдиш («єврейську мову», як її називає Лея Рог). Цю політику здійснювали в межах так званої стратегії національного вирівнювання (всебічного сприяння розвитку культурного життя тих етнічних груп, які в минулому зазнавали переслідування), окремі залишки якої все ще за інерцією функціонували в СРСР наприкінці 1930-х⁴⁹. Зокрема від цієї політики чи не найбільше «виграло» освітнє й культурне життя українців, оскільки більшість навчальних закладів у цей час було переведено на українську мову викладання. Щоправда, відбувалося це з метою ідейної асиміляції українців у межах марксизму-ленінізму, а будь-який вільний розвиток національної культури було заборонено. Ймовірно, євреям Голоб і Мельниці у місцевих школах на деякий час дозволили вивчати власну національну мову (їдиш), щоб просувати «в маси» ті самі марксистські ідеї класової рівності. Водночас зазнавали переслідування будь-які прояви сіонізму та інших політичних рухів євреїв, які суперечили порядку денному «класової боротьби».

У Голобах і Мельниці розпочалися радянські репресії проти українців і євреїв⁵⁰. Переслідування перших могло вплинути на подальше ставлення частини українських селян до євреїв під час нацистської окупації (віра в міф про «жидо-більшовизм» і бажання «помститися» євреям за гадані «кривди», яких насправді завдала зовнішня сила – радянська влада). Наприклад, сина Михайла Дударя (брата Антона Дударя, який був керівником осередку КПЗУ, а з вересня 1939 р. – головою сільської ради) заарештували й розстріляли органи НКВС. Як розповів мешканець Мельниці Рахмоіль Цвік, це відбулося на початку німецько-радянської війни через те, що в умовах воєнного хаосу син Дударя «...почав біля кооперативи казати народу, що радянської

⁴⁹ Детальніше про політику національного вирівнювання в СРСР див.: Тері Мартин. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки). Київ : Критика, 2013.

⁵⁰ Eugeia Press, Interview 37579, Part 1.

влади більше не буде й що радянські гроші будуть недійсними, так що намагайтеся на ці гроші в кооперативі набрати товарів...»⁵¹. Цей факт спонукав Михайла Дударя вже під час нацистської окупації активно добиватися посади сільського старшини (іноді цю посаду по-народному називали «солтис»), щоб помститися за гірку долю свого сина (про що йтиметься нижче).

За словами Івана Попеля, в Мельниці закрили створену отцем Михайлом Попелем українську бібліотеку, а родину священника 19 травня 1940 р. депортували в Сибір⁵². Водночас у спогадах його сина чітко простежується часткове ототожнення радянської влади і цих репресій із «єврейськістю»: «Населення Волині по-різному сприймало нову владу. Найбільшу радість проявляли жиди, які мешкали в містечках»⁵³. Таке трактування радянських репресій імовірно могло зумовити погіршення ставлення окремих селян до своїх єврейських сусідів.

ДОЛЯ ЄВРЕЇВ НА ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (червень — вересень 1941 р.)

Дилеми евакуації

Із початком німецько-радянської війни перед багатьма євреями постала дилема: евакуюватися або залишатися. На їхні рішення впливали різні фактори. Ось як про цей період згадував Михайло Шафір із Голоб:

⁵¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 5. Спр. 67721. Козловський О. Д., Коваль О. О., Михалюк А. І., Горковчук П. Я. та інші. Том 3. Арк. 8–9 (Допрос в качестве свидетеля жителя с. Мельница Цвик Рахмоиля Гершовича 1888 года рождения).

⁵² Іван Попель. Героїчний шлях. С. 84–85.

⁵³ Там само. С. 83.

«– Розкажіть, будь ласка, ви до початку війни чули, що німці розстрілюють євреїв?

– Чули, але ніхто в це не вірив. Ніхто точно ж не казав. У нас було теж дуже багато євреїв, які тікали від німців. Дуже багато в нас польських євреїв у 1939 році [було], які тікали від німців. І у нас були вчителі в школі з польських шкіл, вони влаштувалися працювати в радянській школі.

– Вони щось вам розповідали?

– Вони розповідали, але толком ніхто не знав. Це по-перше, а по-друге, навіть якщо б ми знали, що німці вбивають, то хоча всі втікали, ми б не встигли евакуюватися. Навіть місцева влада не встигла евакуюватися. Це ж було на четвертий день. От у неділю почалася війна, а вже в середу вечором були німці. І то вони з'явилися, ну скажімо, повинні були з'явитися з Ковеля, а вони з'явилися з Луцька (з тилу ніби зайшли). І військ було дуже багато. У ці перші дні війни дуже багато військ йшло до фронту. І вони всі опинилися в котлі. Тому ніхто не встиг евакуюватися, і з євреїв ніхто, і місцева влада вся залишилася і вони всі втекли в ліс»⁵⁴.

По-перше, більшість місцевих євреїв не розуміли або не хотіли вірити в те, що нацистська влада чинитиме щодо них геноцидну політику. Сьогодні ми добре розуміємо, що таке Голокост, проте цього слова не було в ужитку голобських євреїв і вони не знали, що саме на них очікує. Частина з них могла пам'ятати про німецьку окупацію в 1918 р., під час якої німецькі солдати поводитися досить цивілізовано й не переслідували євреїв. «...Коли почалася війна, тато говорив, що минулої війни німці були дуже хорошими, добре відносилися», — згадувала Лея Рог із Мельниці⁵⁵. По-друге, навіть ті євреї, які хотіли евакуюватися, стикалися з непереборними обставинами: не було транспорту й достатньої кількості часу, щоб утекти. Голоби та Мельниця були розташовані дуже близько до німецько-радянського кордону, тому опинилися під нацистською окупацією вже в перші дні німецько-радянської війни.

⁵⁴ Mikhail Shafir, Interview 29914, Part 1.

⁵⁵ Leia Rog, Interview 36668, Part 1.

Лише такі відчайдушні й добре поінформовані про характер нацизму сім'ї, як батьки Євгенії Прес, вирішили евакуюватися за будь-яку ціну: «Коли німці напали на росіян — нам довелося тікати, не було іншого вибору. Всі почали тікати. Нам довелося тікати, але ми не знали куди... Ми їхали, й моя мама згадала, що в тата в Києві був брат. Не дивлячись на те, що відбувалося, всі ми вирішили зустрітися в Києві. Від Мельниці до Києва десь 100 миль... Ми їхали підводою, спочатку змінили одну пару коней, потім іншу. Потім ми їхали потягом аж поки не дісталися Києва»⁵⁶.

У Державному архіві Волинської області зберігаються статистичні дані про чисельність населення, яке перебувало під окупацією, станом на 7 серпня 1941 р. У Голобському районі залишилися загалом 33 100 людей: 30 290 осіб християнського віросповідання (серед них 11 350 дітей до 15 років) і 2810 осіб єврейського населення (серед них 930 дітей до 15 років)⁵⁷. Як бачимо, статистика свідчить про високу частку дітей і молоді серед населення, яке опинилося під німецькою окупацією.

Перші вбивства євреїв Голоб і Мельниці

Німці окупували Голоби 29 червня 1941 р.⁵⁸ Михайло Шафір розповів про перші випадки публічного приниження і перші вбивства євреїв солдатами вермахту: «І от перший прихід німців — перші коли зайшли — зібрали 6 чоловік євреїв літнього віку, гнали їх по всьому селищу, били, а потім обрізали їм ножем бороди. Були з бородами євреї, так вони ножем обрізали разом зі шкірою. І їх розстріляли. Розстріляли десь там прямо на відкритому (просторі. — П. Д.), там був город, то там їх і похоронили. Діти почали впрошувати,

⁵⁶ Eugeia Press, Interview 37579, Part 1.

⁵⁷ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). Ф. Р-149. Голобська районна управа. Оп. 1. Спр. 1. Переписка з обласною управою. Арк. 3.

⁵⁸ Holoby, Yad Vashem web-site. URL: https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622172-Holoby?fbclid=IwAR3pjJHqWJfp2XRCreetV82eqjIGHDeWJKuljVwYvsy6ihm6XjiR_4ONSKM

то тільки через кілька днів їх дозволили похоронити. А так вони лежали тільки трішки прикриті»⁵⁹. Цей факт підтвердив і український мешканець Голоб Віктор Максимчук. Він також згадав про вбивство кількох євреїв, яких навіть належно не поховали (представники єврейської громади згодом перепоховали їх на кладовищі в Мельниці):

«Отак було, як тільки єврей появиться, [кричать] “юде”, а один весь час ліз, що заженуть його в хату, через трохи він знову вилізе, сяде на порозі сидить. Тут німці ходять, а він все лізе, так його й забили. Бо то пішли шукали комуністів селом, і єврей один Пінхас водив їх, і йому наказали казати, де живуть комуністи. І отут в цій хаті жили на квартирі теж комуністи. Зайшли в хату, там жінки, а мужчин не було. “Де мужчины” — “на фронті”. Вивели [того єврея] на двір, палку вийняв, та тею палкою по голові, той окровавлений і повели тако дорогою. Ще біля парку там лужа була, ще завели в ту лужу, впхнули його в ту лужу, потоптали та й пішли по селі. Нікого не застали комуністів в селі, нікого не забили, забили 3 євреї, і їх побили. Отой, я казав, що весь час сидів, то один був.

– А палкою кого це вони били?

– Пінхаса. Того, що водив.

– Але відпустили його потім?

– Та де випустили, такого не буває. Його забили, ще того, що весь час сидів на сходах отам, де магазин зараз, а одного випадково хтось попався вийшов, що вони його зловили. І тут на городі навпроти сільради їх тут побили і всипали трохи землю. І потім євреї перекопали, привезли на кладовище в Мельницю (кладовище в Мельниці було)»⁶⁰.

Лея Рог розповіла про перші одиничні вбивства євреїв Мельниці на початку липня 1941 р.⁶¹ Загони поліції порядку ще не встигли прибути до Голоб, тому звірства, які відбувалися в цей час, чинили, найімовірніше, німецькі солдати. Про першу значну акцію вбивства 56 єврейських юнаків на початку липня 1941 р. в Мельниці згадано і в «Енциклопедії

⁵⁹ Mikhail Shafir, Interview 29914, Part 1.

⁶⁰ Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Віктором Никифоровичем Максимчуком.

⁶¹ Leia Rog, Interview 36668, Part 1.

таборів і гетто, 1933–1945»⁶², хоча, можливо, зазначено не-правильне датування і йдеться про пізнішу акцію, яка відбувалася в середині липня 1941 р.

Перші масові вбивства євреїв Голоб та інших населених пунктів цього району відбулися в середині липня 1941 р. 14 липня до містечка прибула 2-га рота 314-го батальйону поліції порядку. Історик Ян Річ розглядає діяльність цих підрозділів як один із промовистих прикладів того, як улітку 1941 р. відбувався поступовий перехід від епізодичних убивств єврейських дорослих чоловіків до тотального вбивства всіх євреїв, зокрема жінок, дітей і людей старшого віку⁶³. Впродовж літа не всі німецькі підрозділи перейшли до вбивства жінок і дітей. Це засвідчувало певну маневреність у поведінці очільників цих загонів, наявність у них хоча б часткової автономії щодо ухвалення особистих рішень. Багато молодших офіцерів керували невеликими підрозділами, що були розкидані територією Ковельщини, й самі ухвалювали рішення щодо переходу від убивств окремих людей до масового знищення цілих груп⁶⁴. Вони були єдиними представниками командного складу, які були присутні на місці, що надавало їм привілейований статус.

Керували 2-ю ротою два офіцери – ротний командир Теодор Вендорф і його заступник, керівник першого взводу Франц Бауер. Саме останній узяв на себе функцію ухвалювати рішення щодо вбивства євреїв навколишніх теренів, оскільки його командир не виявив особливого ентузіазму щодо «вирішення єврейського питання», проте й не чинив особливого опору цій політиці, радше просто частково відсторонився від безпосереднього командування масовими звірствами.

Про німецьких реалізаторів Голокосту на теренах Голобського району відомо небагато, однак удалося встановити

⁶² Mielnica. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. II. Part B. P. 1423.

⁶³ Rich Ian. *Holocaust Perpetrators of the German Police Battalions: The Mass Murder of Jewish Civilians, 1940–1942*. London, New York, Oxford, New Delhi, Sydney : Bloomsbury Academic, 2018. P. 121.

⁶⁴ Ibid.

короткі біографічні дані Франца Бауера. Він народився 1 листопада 1917 р., був єдиною дитиною в сім'ї офіцера на адмінслужбі у Судетській області Чехословаччини. Через хворобу матері сім'я не змогла зібрати достатньо коштів для навчання єдиного сина. Тому Франц Бауер у жовтні 1936 р. добровільно пішов служити до чеської армії. Після анексії Судетської області гітлерівською Німеччиною Бауера звільнили з чеської армії зі званням командира взводу. Він одразу ж звернувся до німецької поліції з проханням про роботу. У листопаді 1938 р. його прийняли на службу до поліційного управління Дессау як кандидата в офіцери. У липні 1940-го він закінчив офіцерські курси, в січні 1941 р. його призначили лейтенантом поліції, а вже в лютому він потрапив до 314-го батальйону поліції порядку, який відправили на територію окупованої Польщі, до Замостя. Там він став заступником начальника 2-ї роти, яка з початком німецько-радянської війни була дислокована в Голобах⁶⁵. Аж до 1980-х років Франц Бауер не був судимий і жив як цілком добропорядний громадянин.

Головне завдання 2-ї роти полягало в охороні основних залізничних шляхів, що пролягали через Голоби, та «умиротворенні» території. У липні й серпні 1941 р. відбулися численні акції вбивств, які Франц Бауер згодом описав у свідченнях під час повоєнного судового процесу над ним. Було виявлено щонайменше три випадки, коли Бауер міг керувати убивствами єврейського населення. Проте під час судового процесу так і не було з'ясовано, коли, де й за чиїм наказом відбувалися ці вбивства. У своєму дослідженні Ян Річ також згадує (посилаючись на монографію Шмуеля Спектора) про те, що в середині липня 1941 р. відбулася одна з наймасовіших акцій — убивство 280 чоловіків с. Мельниця. Франц Бауер відігравав у ній активну роль, беручи безпосередню участь у побиттях і розстрілах

⁶⁵ Justiz Und Ns-Verbrechen BD. XLV, Verfahren NR. 873-891 (1981-1984), Prof. Dr. C. F. Rüter, Dr. D. W. de Mildt, Stichting voor wetenschappelijk onderzoek van nationaal-socialistische misdrijven, Amsterdam, LFD. NR. 878 JUNSV BD. XLV (269-270). URL: <https://junsv.nl/home>

евреїв⁶⁶. У кількох випадках Бауер не був зобов'язаний убивати євреїв на місці, а міг, згідно з розпорядженням керівника 2-ї роти, доставити їх до Голоб. Однак він не став цього робити. Молодший офіцер проявив чимало ініціативи під час перших масових убивств євреїв в окупованому Голобському районі, виконуючи й «перевиконуючи» розпорядження. Слідство встановило, що Бауер не лише керував процесом розправ, а й виявляв бажання брати в них безпосередню участь, адже був палким прихильником нацистської расової політики.

Інформацію про діяльність роти підтверджують уцілілі євреї. Зокрема Михайло Шафір розповів про появу в Голобах «есесівців» (найімовірніше йшлося саме про 2-гу роту німецької поліції порядку та Франца Бауера): *«Це було одразу десь через тиждень, можливо, йшов обоз, німецький обоз на підводах. Мене і ще одного єврея літнього віку схопили... й забрали нас, щоб ми їм різали дрова. Вони зупинилися на шкільному дворі... Нас взяли там, і ми цілий день різали дрова. Вони нас там покормили, з тієї кухні обслуговували. Потім прийшов сторож, вечором, сторож школи, і розповідає, що там у селищі приїхали есесівці і всіх євреїв хватають, б'ють і ведуть невідомо куди»⁶⁷. За словами оповідача, одна група «есесівців» розмістилася в приміщенні поблизу польського костелу в розкішному будинку ксьондза, а інша — в примітній красивій будівлі поблизу парку культури. *«Потім нам розповідали, що вони по всій окрузі їздили й розстрілювали євреїв повсюдно у цих невеликих селищах, там, де не було гетто, отам вони їздили. Рожнице, Мельниця — були невеликі містечка навколо нашого району»,* — згадував Михайло Шафір⁶⁸.*

За спогадами Леї Рог із Мельниці, у цьому населеному пункті перші вбивства євреїв були пов'язані з полюванням на місцевих комуністичних активістів і партактив:

⁶⁶ Rich Ian. Holocaust Perpetrators of the German Police Battalions. Pp. 136–139.

⁶⁷ Mikhail Shafir, Interview 29914, Part 1.

⁶⁸ Ibid., Part 2.

«– 21 липня вони заарештували 40 чоловік, комсомольців. Із ними разом туди ж потрапило 4 старші людини (з ними і мій тато).

– Вони заарештовували тільки євреїв?

– Ні, українці, євреї, поляки. Переважно комсомольців. Ну батька мого забрали, тому що прийшли й запитували, де сестра, де Тойба, а вона евакуювалася. Так вони забрали тата. Відвезли й розстріляли. 21 липня»⁶⁹.

Про цей факт зазначила і Зоя Балер. З її оповіді ми дізнаємося, що інформацію про членів місцевого партактиву окупаційній владі передав колишній польський директор місцевої державної школи, який перебував на цій посаді ще в 1930-х⁷⁰.

Скоріш за все, в час перших убивств у Мельниці вже було сформовано невеликий загін української допоміжної поліції (найімовірніше, йшлося про загін народної міліції, яку створювали діячі ОУН)⁷¹. Під час допиту на повоєнному судовому процесі один зі службовців поліції/міліції Олександр Козловський засвідчив: «Було це так: перед вечором до нашої поліційної дільниці надіслали легковиком два гестапівці, які через перекладача – Вуйцика... повідомили нам про необхідність арешту та розстрілу мешканців нашого села: Румарчука Григорія (який за радянської влади був головою сіль-

⁶⁹ Leia Rog, Interview 36668, Part 1.

⁷⁰ Comments and Remembrances on the Ancestral Home of Melnitze... P. 54. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/melnitsa/mele047.html#Page54>

⁷¹ За задумом керівництва ОУН, її активісти мали рухатися за лінією фронту й у кожному зі «звільнених» німецькою армією населених пунктів засновувати загони народної міліції, які в подальшому мали скласти основу армії майбутньої української держави. Цим планам не судилося здійснитися через те, що нацистський режим відмовився визнавати проголошену ОУН(б) незалежну Україну й розпочав репресії проти лідерів цієї організації. Проте співпраця з активістами ОУН(б) на низовому рівні тривала. Зокрема більшість членів народної міліції згодом сформувала ядро загонів допоміжної поліції, вже безпосередньо підпорядкованої нацистському окупаційному режиму. Детальніше про це див.: Струве Кай. Німецька влада, український націоналізм, насильство проти євреїв: Літо 1941 року в Західній Україні. Київ : Дух і Літера, 2022.

ської ради), Киричук Данила (член сільради) та двох вчителюк — Ктобель Анни та Спась (нерозбірливо) Зосі. Вони говорили, що ці особи були радянськими активістами і є загрозою для німецької влади»⁷².

Можливо, саме під час цієї акції було розстріляно батька Леї Рог. Німці й службовці поліції прийшли до сім'ї Леї, щоб заарештувати її сестру Тойбу, яка була комуністичною активісткою. Однак її вдома не застали, тож вирішили забрати на розстріл їхнього тата. Він був простим сільським ковалем, тож імовірно не належав до партії і не обіймав жодних політичних посад.

Цю саму акцію могли мати на увазі й автори «Енциклопедії таборів і гетто, 1933–1945», датуючи її початком липня. Хоча її було спрямовано проти радянських активістів, простежуються досить абстрактні критерії, за якими німці добирали жертв. Зокрема серед останніх фігурують дві вчительки єврейської національності (на це вказують їхні імена й прізвища).

Формування загонів допоміжної поліції та місцевої адміністрації

Приблизно в середині липня у Голобах і Мельниці почали формувати загони української допоміжної поліції. Організацію поліції в с. Мельниця доручили місцевому селянинові Андрію Івановичу Михалюку. Для цього його спеціально викликали на інструктаж до м. Ковель. Після повернення звідти він організував близько 10 місцевих чоловіків у невеликий загін допоміжної поліції⁷³. 10 серпня 1941 р. на посаді коменданта поліції Андрія Михалюка змінив інший мешканець Мельниці — Олексій Коваль. Кадрова ротація відбулася через особистий конфлікт Михалюка з комендантом районної поліції в Голобах Пашкевичем, накази

⁷² ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67721. Т. 1. Арк. 43 (Допрос Козловського Александра Дмитриевича).

⁷³ Там само. Арк. 142–143 (Протокол допроса Михалюка Андрея Ивановича — коменданта полиции в Мельнице).

якого Михалюк відмовлявся виконувати. Надалі Андрій Михалюк служив як рядовий поліцейський до 1943 р., поки разом із загоном допоміжної поліції Мельниці не вступив до лав УПА. Олексій Коваль був на посаді коменданта поліції Мельниці до осені 1942-го, потім його перевели служити в допоміжну поліцію м. Ковеля. Наприкінці березня 1943 р. він разом зі службовцями ковельської допоміжної поліції перейшов до складу УПА⁷⁴. У 1944 році Андрій Михалюк і Олексій Коваль потрапили в полон і були засуджені радянськими каральними органами.

Поліція Мельниці забезпечувала патрулювання у 12 навколишніх селах (Кривлин, Мирин, Рудка Миринська, Іванівка, Кухари, Жмудче, Воля-Любитівська, Радошин, Колки, Мельниця, Велицьк і Черськ)⁷⁵. Головою місцевої управи (себто солтисом) у Мельниці спочатку призначили Михайла Горибойчука, про якого мало що відомо. Він перебував на цій посаді заледве кілька тижнів. Дуже швидко його замінив Михайло Дудар, сина якого розстріляли співробітники НКВС. Очевидці засвідчують, що він дуже активно претендував на цю посаду, можливо, прагнув помститися тим односельцям (зокрема й євреям), які підтримували в селі радянську владу⁷⁶. Вдалося встановити, що Володимира Дударя, сина Михайла Дударя, справді заарештували органи НКВС Волинської області. Це сталося 24 червня 1941 р., на початку війни. Його розстріляли в сосновому лісі під с. Голоби разом з іншими заарештованими тоді українцями. Батько відшукав тіло сина і похоронив його в с. Мельниця⁷⁷. Кілька років Михайло Дудар був старшиною села Мельниця, потім пішов до лав УПА. Згодом він потрапив у радянський

⁷⁴ Антонюк Ярослав. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2014. С. 330.

⁷⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67721. Т. 1. Арк. 67–68 (Допрос Ковалья Алексея Александровича).

⁷⁶ Там само. Т. 3. Арк. 8–9 (Протокол допроса свидетеля Цвик Рахмоила Гершовича, 4 мая 1944 года).

⁷⁷ Реабілітовані історією. Волинська область. Книга четверта. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 264.

полон і помер 1944 р. в ув'язненні в Харкові⁷⁸. Цікаво, що Михайло Дудар був рідним братом Антона Дударя — ідейного комуніста, керівника осередку КПЗУ в Мельниці й попереднього голови сільської ради населеного пункту під радянською окупацією (1939–1941 рр.). На жаль, не вдалося встановити, чи позначилися ці протилежні політичні орієнтації братів на їхніх стосунках.

Комендантом української допоміжної поліції в Голобах став Пашкевич, який брав активну участь у реалізації Голокосту на території району⁷⁹. Він народився в с. Мокрець Турійського району Волинської області в сім'ї священника Покровської церкви с. Купичів Турійського району. Влітку 1941 р. його призначили командиром допоміжної поліції с. Купичів, проте досить швидко перевели на посаду командира районної поліції Голоб. З березня 1943 р. пішов до УПА і став заступником командира сотні УПА Голубенка⁸⁰. Влітку 1943 р. Пашкевич потрапив у засідку німців і загинув. Тут варто зауважити, що згідно з даними архівної довідки «Розстріли в селі Мельниця колишнього Голобського (нині Ковельського) району», що зберігається в Яд Вашем, голову голобської поліції звали не Йосип, а Борис Пашкевич⁸¹. Ярослав Антонюк стверджує, що його звали Йосип Лукович, проте у нього був позивний «Борис». Так і не вдалося встановити, яке із джерел зазначає правильне ім'я, проте достеменно відомо, що в обох випадках ідеться про того самого Пашкевича, який спочатку очолював Голобську районну поліцію, а згодом став бійцем УПА. У згаданому джерелі Яд Вашем також зазначено, що заступником Пашкевича був такий собі Володимир Савлук.

Збереглося чимало свідчень і про голову районної управи в Голобах — Федота Володимировича Лимаря, 1897 року

⁷⁸ Там само. С. 265.

⁷⁹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67721. Т. 1. Арк. 67–68 (Допрос Коваля Алексея Александровича).

⁸⁰ Антонюк Ярослав. Український визвольний рух у постатях керівників. С. 530.

⁸¹ Yad Vashem Archives, M.52/436, арк. 6.

народження. Його батьками були Володимир Лимар і Юлія Поліщук. Порівняно з Михайлом Дударем із Мельниці, він мав зовсім іншу мотивацію до служби на нацистську владу, мабуть, не пов'язану з особистісними чинниками й бажанням помсти. У польський період Федот Лимар перебував на посаді солтиса, а під час радянської окупації західної Волині був бухгалтером Райспоживспілки в Голобах⁸². Маємо приклад людини, яка попри зміну режимів намагалася втриматися на плаву й не лише вижити, а й досягти кар'єрного зростання. Частково цьому міг сприяти накопичений досвід державної служби, що в сільській місцевості було рідкістю, та наявність певного рівня довіри серед місцевих селян. Коли німецькі війська відступали, Лимар залишив територію України та згодом емігрував до Канади.

Службовці української допоміжної поліції та голови місцевих управ уже в липні — серпні 1941 р. почали допомагати нацистській окупаційній владі виявляти, ідентифікувати й реєструвати місцевих євреїв і здійснювати перші вбивства. Серед ключових функцій службовців місцевих управ і солтисів були реєстрація євреїв та збирання місцевих селян для викопування/закопування масових могил. Службовці поліції конвоювали євреїв до місць розстрілів та, якщо виявляли бажання, могли долучатися й до самого процесу вбивства. Натискання на курок було радше фінальним етапом реалізації масових убивств, у яких службовці допоміжної поліції й без того брали безпосередню участь, допомагаючи виявляти й конвоювати євреїв. Також вони охороняли периметр місць розстрілів і мали знищувати втікачів. При цьому поліцаї мали певну «свободу дії», адже вони могли вирішити не стріляти по втікачах або ж стріляти повз. Взаємодію допоміжної поліції та солтиса під час масового вбивства промовисто демонструє приклад другої масової акції в с. Мельниця у серпні 1941 р., під час якої розстріляли більшість дорослого чоловічого населення села.

⁸² ДАВО. Ф. Р-149. Голобська районна управа. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 27.

Убивство більшості єврейських чоловіків с. Мельниця

Орієнтовно в серпні 1941 р. у Мельниці відбулася перша масова акція вбивства єврейських дорослих чоловіків та молоді від 16 років. Чіткі спогади про ці події зберегла Лея Рог:

«– А які були акції проти євреїв у перші дні окупації?»

– От перша акція була оця, а потім, я не можу сказати точний час, але досить швидко приїхали німці й оголосили реєстрацію євреїв від 16 до 100 років⁸³, із документами. Ми жили на початку української вулиці, була українська вулиця шкільна, і наш дім був другим, а перший — це була пожежна. Пожежний хлів. Вони там в дворі цієї пожежної зібрали всіх, відібрали в них документи, віднесли за хлів (це навпроти нашого вікна), всі документи поклали й спалили. Це на моїх очах [відбувалося]. А їх всіх вивезли й розстріляли»⁸⁴.

У сучасній довідковій літературі цю розправу датовано, ймовірно помилково, серединою липня 1941 р.⁸⁵ У кримінально-слідчій справі службовців української допоміжної поліції з с. Мельниця більшість підсудних і свідків не зазначають чітку дату, проте говорять про серпень 1941 р.⁸⁶ Щоб організувати таку акцію, вочевидь, потрібно було хоча б кілька днів підготовки, тому службовці 2-ї роти 314-го батальйону німецької поліції порядку не могли вчинити її одразу ж після того, як прибули до Голоб (нагадаємо, що за даними Яна Річа ця рота ввійшла до селища 14 липня 1941 р.)⁸⁷.

Саме матеріали згаданої кримінально-слідчої справи, яка зберігається в Галузевому державному архіві Служби

⁸³ Імовірно, оповідачка помилилася, оскільки нацистський окупаційний режим в Україні трактував євреїв-чоловіків «дорослими» починаючи з 14 років. Напевно, йшлося про реєстрацію всіх євреїв із 14 до 100 років.

⁸⁴ Leia Rog, Interview 36668, Part 1.

⁸⁵ Mielnica. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. II. Part B. P. 1423.

⁸⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67721. Т. 1. Арк. 122–125 (Протокол допроса Михайлюка Андрея Ивановича — коменданта полиции в Мельнице).

⁸⁷ Rich Ian. *Holocaust Perpetrators of the German Police Battalions*.

безпеки України, розкривають багато деталей убивства більшості дорослих єврейських чоловіків Мельниці. Найдетальніші свідчення про цю подію дав перший комендант допоміжної поліції Мельниці Андрій Михалюк. Нагадаємо, що він перебував на цій посаді лише до 10 серпня 1941 р., після чого був понижений до статусу рядового. Проте з його свідчень випливає, що під час цієї масової акції він усе ще був очільником загону:

«Через місяць після вступу німецьких військ до с. Мельниця, у сільську управу та поліцію приїхали гестапівці та наказали мені та голові сільуправи Дударю вислати кілька людей до польських цвинтарів, що за 3 кілометри від села Мельниця, для приготування ям. Крім того, за наказом цих німців – представників гестапо я оголосив усьому єврейському населенню про необхідність його явки на другий день до п'ятої години ранку на сільську площу, що біля пожежної команди, для реєстрації, куди мали з'явитися всі чоловіки віком від 14 до 100 років»⁸⁸.

Водночас Рахмоїль Гершович Цвік, один зі свідків у цій справі, зазначив, що акція відбувалася в серпні, проте також не називає точної дати⁸⁹. Якщо акцію справді здійснили в серпні, то, найімовірніше, в період із 1 до 10 серпня, ще до зміщення Андрія Михалюка з посади коменданта допоміжної поліції Мельниці.

У своїх подальших показах Андрій Михалюк стверджував, що насправді ніхто не збирався проводити реєстрацію. Єврейських чоловіків хотіли ввести в оману, щоб змусити їх добровільно з'явитися на головну площу села біля пожежної частини. За свідченнями Михайлюка, до восьмої ранку на площі зібралися близько 400 чоловіків. Зважаючи на те, що все населення Мельниці становило близько тисячі осіб, кількість дорослих імовірно не перевищувала 700–800 осіб. Тож на площу насправді прийшли майже всі дорослі чоловіки села.

⁸⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67721. Т. 1. Арк. 122 (Протокол допроса Михалюка Андрея Ивановича – коменданта полиции в Мельнице).

⁸⁹ Там само. Т. 3. Арк. 7 (Протокол допроса свидетеля Цвик Рахмоила Гершовича, 4 мая 1944 года).

Рахмоїль Цвік розповів, що за день до цієї події місцевий солтис Михайло Дудар наказав 50 українцям викопати яму поблизу польського кладовища за селом. Їх не попередили про те, для чого чи для кого вони її копають. Свідок також зазначив, що наступного дня для «реєстрації» на площу поблизу пожежної частини прийшли близько 400 єврейських чоловіків. О восьмій ранку солтис Михайло Дудар відібрав серед них близько 40 досвідчених ремісників (кравців, ковалів, млинарів тощо), і їх відпустили додому. «360 людей, що залишилися, почали вивозити автомашиною по 25 осіб і розстрілювати. Коли всі 360 людей були розстріляні, німці разом із поліцаями приїхали до єврейської управи і сказали представнику управи, щоб він оголосив, що хто хоче, щоб їхні чоловіки повернулися, то нехай хто що має, як то золото, срібло, цінні речі, мануфактуру, цукор, сало, — нехай несуть в управу. Тоді їхні чоловіки повернуться. І я чув, що було нанесено різних речей дві автомашини, що німці почали відмовлятися від того, що приносили», — засвідчив Рахмоїль Цвік⁹⁰. Про факт вимагання золота, срібла та інших цінностей згадано у свідченнях Андрія Михалюка: «Після розправи над єврейським населенням я за наказом гестапівців і поліцаїв, що залишилися, виставив на місці розстрілу охорону, а сам разом з німцями виїхав до с. Мельниця, де ми організували разом із поліцією та німцями пиятику, а потім вчинили певну провокацію, оголосивши всьому єврейському населенню про те, що якщо хтось із них хоче знову побачити своїх рідних, то нехай принесуть золото та інші цінності. Повіривши цьому, населення почало приходити та приносити золото, годинники, цінності та інше майно. Зібравши таким чином з населення і поділивши награване майно між поліцією та гестапівцями, я оголосив населенню, що їхні родичі повернуться завтра о третій годині ночі»⁹¹.

Вимагання цінностей було поширеним явищем. Німці разом із місцевою поліцією досить часто вдавалися до такого

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само. Т. 1. Арк. 124 (протокол допроса Михалюка Андрея Ивановича — коменданта полиции в Мельнице).

обманного прийому: вчинивши черговий масовий розстріл, вони говорили родичам убитих, що їхніх рідних відправили на роботу й вони потребують одягу, грошей, їжі тощо. Упродовж деякого часу рідні жертв справді сподівалися на краще й виконували ці прохання, добровільно передаючи вбивцям свої цінності. Ця тактика працювала переважно влітку 1941 р., коли більшість євреїв усе ще не хотіла вірити в те, що їхні зниклі родичі й близькі вже ніколи не повернуться.

Кількість загиблих після акції у Мельниці становить від 280 до 360 чоловіків. Свідки називають різні цифри, проте всі зазначають, що було розстріляно більшість дорослого чоловічого населення Мельниці. Зберегти життя вдалося лише відібраним ремісникам і тим, хто не пішов на площу, не повіривши в «реєстрацію».

У Голобах улітку 1941 р. подібних масових акцій не відбувалося. Навпаки, вцілілі під час Голокосту з Голоб розповідали, що 2-га рота, яка базувалася там, ставилася до них доволі поблажливо. Михайло Шафір згадував: «А у нас вони не чіпали нікого. Прошло десь 7 чи 8 тижнів, як вони в нас заходилися в селищі. Після цього, коли їм вже потрібно було їхати, вони залишили похвальний лист цьому президенту юденрату, що це трудолюбивий єврей, вони нас дуже добре обслужили і щоб їх не чіпали. Ось такий заповіт вони залишили»⁹². Отже, через розташування німецької поліції у Голобах між ними та місцевими євреями міг встановитися певний «особливий» зв'язок, який, імовірно, уповільнив процес дегуманізації та зберіг життя цим євреям до кінця літа 1942 р. Можна припустити також, що спочатку масових розстрілів голобських євреїв не було через те, що німці потребували робочої сили й обслуги. Можливо, очільник і службовці 2-ї роти 314-го батальйону поліції порядку самі приймали рішення про те, яких євреїв вони убиватимуть, а яким збережуть життя. У серпні 1941 р. динаміка антиєврейського насильства все ще набирала обертів і простір для маневру міг бути досить значним.

⁹² Mikhail Shafir, Interview 29914, Part 2.

Формування органів німецької цивільної окупаційної адміністрації

Із липня й до кінця серпня 1941 р. територія Голобського району, як і всієї Волині, перебувала під управлінням військової адміністрації. В цей період у Голобах і Мельниці виникли й перші органи допоміжної поліції, до лав якої набирали представників місцевого населення.

1 вересня 1941 р. було створено найбільшу на теренах України окупаційну зону — Райхскомісаріат Україна, до складу якого потрапила й Волинь. Голоби й Мельниця належали до генеральної округи «Волинь — Поділля» й стали частиною Ковельської округи (Kreisgebiet Kowel). Останню було поділено на такі райони: міський район Ковель, сільський район Ковель, Ратнівський, Мацеївський, Заболотівський, Маневицький, Седлищенський, Голобський і Турійський⁹³.

На чолі Ковельської округи з вересня 1941 р. перебував гебітскомісар Арно Кемпф. Він «відзначився» тим, що брав хабарі від місцевих євреїв, через що не виконав розпорядження Коха від вересня 1941 р. про геттоізацію євреїв Ковеля. Коли Кемпф у квітні 1942 р. поїхав у відпустку, на нього написали донос, помешкання обшукали й виявили там чимало єврейських цінностей. У червні 1942 р. його змістили з посади та віддали під суд, який виніс смертний вирок. У вирокі суду одним зі звинувачень була корупція, проте засудили його до смерті за «серйозну зраду» (schwere Untreue). Як зазначив щодо цього Крістофер Браунінг, хоча ми не знаємо випадків, коли рядового німецького солдата або службовця жорстоко покарали за відмову розстрілювати неозброєних цивільних осіб, очевидно, що це не стосувалося тих, кому довірили керівні посади, а вони у відповідь саботували основні принципи політики Райху⁹⁴. Із червня 1942 р. посаду гебітскомісара Ковельської

⁹³ Kowel. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. II. Part B. Pp. 1388–1390.

⁹⁴ Browning Christopher R. *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*. Cambridge : Cambridge University Press, 2000. P. 142.

округи обійняв Еріх Касснер, який пришвидшив процес геттоїзації та вбивства євреїв.

Роль силових структур виконували жандармерії, що діяли на території всіх округ і мали власну паралельну ієрархію підпорядкування. Жандармерії в районних центрах Ковельської округи діяли під керівництвом гебітсфюрера жандармерії в Ковелі Філіппа Раппа⁹⁵. У підпорядкуванні жандармерій були органи допоміжної поліції. Із листопада 1941 до початку 1942 р. відбувалося переформатування допоміжної поліції в багатонаціональний шуцманшафт⁹⁶, однак упродовж всього періоду окупації більшість у його лавах на теренах Волині майже завжди становили етнічні українці, хоча в ньому служили поляки, росіяни, фольксдойчі тощо⁹⁷. Метою переформатування було усунути зі складу поліції «неблагонадійних» елементів, передусім українських націоналістів, проте де-факто чимало їх і надалі служило в лавах допоміжної поліції. Зміни призвели лише до скорочення кількості загонів по менших селах, підрозділи шуцманшафту діяли в районних центрах округ та у найбільших селах. У Голобах розміщувалися пост німецької жандармерії та загін допоміжної поліції, головою якого ймовірно у результаті переформатування став службовець на прізвище Сливка (зокрема точно відомо, що станом на грудень 1941 року саме він обіймав пост коменданта,

⁹⁵ Kowel. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. II. Part B. Pp. 1388–1390.

⁹⁶ *Schutzmannschaft* (нім.) — охоронна команда, скорочено — шума, допоміжна поліція, яку комплектували переважно з місцевого населення й військовополонених.

⁹⁷ Himka John-Paul. *Ukrainian Nationalists and the Holocaust. OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944*. Stuttgart : Ibidem-Verlag, 2021. P. 308; McBride Jared Graham. "A Sea of Blood and Tears": Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944. A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in History. University of California, Los Angeles, 2014. P. 198.

а не зазначений вище Пашкевич)⁹⁸. У великому селі Мельниця німецької жандармерії не було, там функціонував загін допоміжної поліції, який забезпечував патрулювання та виконання розпоряджень німецької окупаційної адміністрації й у сусідніх селах.

Поряд із німецькою цивільною адміністрацією існували міські та районні управи; їх, як і загони допоміжної поліції, комплектували з-поміж місцевого населення. Репрезентантами окупаційної влади в селах найчастіше були сільські старшини. Детальніше про етнічні особливості укомплектування місцевої влади див. у таблиці нижче.

Етнічні особливості укомплектування штатів окупаційних органів влади на території Райхскомісаріату Україна⁹⁹

Адміністративна одиниця	Урядовий керівник	Національність керівника
Село, що складалося з окремих дворів	Сільський старшина	Місцевий
Міська громада – найменша, що належала до району	Бурмістр	Місцевий
Район, що складався з сіл або сільських громад	Голова району / районної управи	Місцевий
Міська громада – менша або середня та без особливого значення (район)	Бурмістр / голова міської управи	Місцевий
Міська громада – менша або середня, але особливого значення, як осідок німецьких урядів (власний район)	Німецький бурмістр, підпорядкований гебітскомісарові	Німець
Округа, що складалася з кількох районів і міських громад	Гебітскомісар	Німець

⁹⁸ ДАВО. Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 45. Проте наявні свідчення (про які йтиметься нижче), що під час ліквідації гетто в Мельниці в серпні 1942 року комендантом районної поліції знову був Пашкевич.

⁹⁹ Державний архів Рівненської області. Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 11.

Адміністративна одиниця	Урядовий керівник	Національність керівника
Більше середнє місто або велике місто (головне місто округи)	Міський комісар	Німець
Генеральна округа (область), що складалася з округ і міст	Генеральний комісар	Німець

Гebітскомісаріати несли ключову відповідальність за створення гетто на Волині та організування експлуатації єврейської праці. На допомогу їм залучали місцеві управи та сільських старшин. Ліквідацію гетто здійснювали під керівництвом підрозділів поліції безпеки (SiPo), підпорядкованої командувачу поліції безпеки та СД (Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD, KdS) у м. Рівне, штурмбанфюреру СС доктору Карлу Пютцу. До реалізації акцій залучали підпорядковану йому німецьку жандармерію та місцеву допоміжну поліцію. Низку допоміжних функцій, пов'язаних із ліквідацією гетто та іншими акціями проти євреїв, виконували й сільські старшини та службовці місцевих управ.

ЄВРЕЇ ГОЛОБСЬКОГО РАЙОНУ ВОСЕНИ 1941 – ВЛІТКУ 1942 р.

Становище євреїв Голоб

Михайло Шафір та інші свідки підтверджують створення нацистською окупаційною владою юденратів у Голобах і Мельниці. Переповідаючи життєву історію своїх батьків, Марша Тішлер (дівоче прізвище – Лейкач) із Голоб зазначила таке: «Вони згадували слово “юденрат”, тому що моя мама говорила про свого племінника Нахмана, якого попросили увійти до юденрату попри те, що йому тоді було десь

близько 20 років. Проте він дуже добре знав мови, зокрема німецьку. Тому німці змусили його увійти в юденрат. І вона завжди водночас пишалася й сумувала через це, тому що через деякий час по тому, як я народилася, його забрали, і вона більше ніколи його не бачила. Вони (юденрат) просто не могли більше задовольняти німецькі запити. Очевидно вони намагалися утримати всіх разом, вважаючи, що доки будуть задовольняти їхні побажання — нам дозволять залишатися живими»¹⁰⁰.

У Державному архіві Волинської області зберігається документ, у якому зазначено, що юденрати в Мельниці та Голобах створила військова комендатура. Тобто ці органи було організовано в липні 1941 р., упродовж перших тижнів після прибуття німецьких військових¹⁰¹.

Михайло Шафір із Голоб розповів про те, що голова місцевого юденрату був дуже доброю людиною і по змозі намагався піклуватися про євреїв. Одного разу він навіть урятував оповідачеві життя: «А зі мною був також ще такий інцидент. Юденрат почав збирати євреїв, потрібно було зібрати 15 євреїв молотити невимолочений хліб. Переважно брали молодь, а мені вже було 14 років. Збирають молотарку, приїздять туди, де цей хліб знаходиться в хліві чи в клуні (як там називалося воно), і молотити хліб. Я теж втік. А цей юденрат теж, я його розумію, він же не міг, і він каже німцю “от він втік” (і вказує на мене). Мене спіймали, і цей німець хотів мене розстріляти. Так цей юденрат віддав свій золотий годинник цьому німцю, щоб він мене не зачепив. Це теж мені дуже запам’ятовся такий епізод»¹⁰².

Наявні свідчення про те, що після прибуття німців усіх євреїв змусили носити нарукавні пов’язки із зіркою Давида. Через деякий час євреям наказали пришити спереду та ззаду на верхній одяг великі круглі жовті нашивки, щоб німецькі солдати мали змогу здалеку розрізнити євреїв поміж міс-

¹⁰⁰ Marsha Tishler, Interview 35684. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 6 Parts (Part 2).

¹⁰¹ ДАВО. Ф. Р-149. Голобська районна управа. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 103–104, 112.

¹⁰² Mikhail Shafir, Interview 29914, Part 2.

цевих мешканців. Виходити з дому без жовтих нашивок євреям заборонили під страхом розстрілу¹⁰³.

У середині серпня 1941 р. до районної управи в Голобах надійшло розпорядження про заборону євреям здійснювати будь-яку релігійну діяльність і про необхідність конфіскувати з синагог усі предмети культу, вироблені з золота, срібла та інших дорогоцінних металів. Районна управа в Голобах виконала це розпорядження на початку вересня, надіславши до юденрату в Мельниці та рабина у Голобах відповідні накази¹⁰⁴.

Окрім цих заборон, на всіх євреїв, починаючи з підліткового віку, поширювалася обов'язкова трудова повинність: вони були зобов'язані працювати на окупаційний режим. Євреїв Мельниці та Голоб залучали до заготівлі зерна на елеваторі, будівництва й ремонту доріг, робіт на залізничних шляхах, прибирання вулиць тощо. Наглядали за євреями під час виконання цих робіт найчастіше місцеві українці та поляки. Ось як Михайло Шафір згадує про свою роботу на ремонті доріг: «І потім німці почали ремонтувати та будувати дороги. Дороги ж розбиті були. Вони збирали людей на дорогу. І от я потрапив туди на дорогу. Там наглядачем був поляк. Мало того, що працюєш на такій важкій роботі, так нам давали камінь і молоток та очки, рукавиць не давали. І б'єш цей камінь молотком, розбиваєш, він бризкається, і руки були всі в крові, розбивалися цими осколками. Мало того, що цю роботу виконуєш, то ще цей поляк знущався — наказував, щоб на горілку йому кожного дня збирали. І знахабнів до неможливого, але все одно вважалося краще працювати там на дорозі, ніж щоб тебе схопили німці чи ця українська поліція й знущалися над тобою. У таких роботах та знуцаннях пройшов рік»¹⁰⁵. Про експлуатацію єврейської праці під час ремонту/будівництва шосейної дороги згадував Джері Горман, ще один уцілілий єврей із Голоб: «Наприкінці червня 1941 року в нашу область прийшли німці. У пер-

¹⁰³ Mikhail Shafir, Interview 29914, Part 2.

¹⁰⁴ ДАВО. Ф. Р-149. Голобська районна управа. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8, 13-16.

¹⁰⁵ Mikhail Shafir, Interview 29914, Part 2.

ші ж дні німці змусили батька працювати на шосейній дорозі»¹⁰⁶. Про знущання над євреями під час будівництва шосейної дороги розповіла українська очевидиця Марія Табала: якось над євреями поглумилися, змусивши їх зняти штани та виконувати свою роботу оголеними¹⁰⁷.

Чи переселяли євреїв Голоб до Мельниці наприкінці 1941 р.?

У довідковій літературі натрапляємо на інформацію про те, що більшість євреїв Голоб наприкінці 1941 р. було переселено до Мельниці. Звідси нібито випливає, що вони там загинули під час ліквідації гетто наприкінці серпня – на початку вересня 1942 р. Про переселення пишуть Олександр Круглов і Мартін Дін у «Енциклопедії таборів і гетто, 1933–1945»¹⁰⁸. Такі самі дані наведено в енциклопедичному довіднику під редакцією Іллі Альтмана¹⁰⁹ – із посиланням на дослідження Владислава Наконечного, щоправда, без зазначення номера сторінки¹¹⁰. Однак насправді він не згадує про те, що євреїв Голоб наприкінці 1941 р. було переселено до Мельниці, навпаки, зазначає, що переселення не було й євреїв селища розстріляли наприкінці літа 1942 р. за Голобами в урочищі Забір'я¹¹¹.

У Державному архіві Волинської області зберігається документ, датований 29 листопада 1941 р., в якому місцева управа звертається до гебітскомісара з проханням пояснити,

¹⁰⁶ Картка Праведника України. Конашко (Книш) Ольга Петрівна, Книш Ганна Петрівна, Книш Марія Петрівна, Книш Агафія Лаврентіївна. Єврейська рада України, Фонд «Пам'ять жертв фашизму». «Хесед-Готліб» Рівненського обласного благодійного фонду «Хесед-Ошер». Дата заповнення: 20.09.2006. Свідчення Джері Гормана.

¹⁰⁷ Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Марією Іванівною Табалою.

¹⁰⁸ Mielnica. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. II. Part B. P. 1423.

¹⁰⁹ Холокост на території ССРСР. С. 224.

¹¹⁰ Наконечный В. А. На еврейской волне: Статьи. На украинском и русском языках. Луцк : Надстырьє, 2006. С. 180.

¹¹¹ Там само. С. 47.

чи потребують юденрати в Мельниці та Голобах повторного затвердження (адже їх створила військова комендатура)¹¹². Це ще раз підтверджує той факт, що в Голобах юденрат функціонував і переселення євреїв наприкінці 1941 р. не планувалося. У жодному зі свідчень уцілілих євреїв із Голоб і Мельниці також не згадано про переселення. Тож, найімовірніше, євреї мешкали в Голобах щонайменше до кінця серпня 1942 р.

Ба більше, окремі джерела засвідчують, що приблизно весною 1942 р. на території найбіднішого єврейського району в Голобах було створено гетто. Михайло Шафір про гетто не згадував, лише про те, що в 1942 р. німці почали збирати всіх євреїв, щоб розстріляти¹¹³. Однак Марша Тішлер із родини уцілілих місцевих євреїв розповідала про існування гетто в Голобах: «Німці прийшли в 1941 р., в червні 1941 року, а я народилася в травні 1942 року. До того часу це місце перетворилося в гетто. Не закрите гетто, проте невеличке гетто з невеликим юденратом та регулярними наказами збирати для німців певні речі»¹¹⁴. Про наявність гетто на території невеличкого найбіднішого єврейського району Голоб «жидовина» засвідчив і Віктор Максимчук:

«– Що було з рештою євреїв? Оцих трьох вбили, про яких ви розказали, а як були даліше події з євреями?

– Ну потім все їх було організовано отам, де я кажу “жидовина”, то там їх по дві по три сім’ї збиралися. Вони рееструвалися, була своя поліція єврейська. Якщо в гетто не буде хоча б одного чоловіка, придуть вночі перевірять, значить розстріляють всіх. І так вони тримали друг друга.

– А велике було це гетто?

– Ну так, отой посьолок за переїздом. Там [потім] хати порозбирали, побудували нові. Ну там переважно бідні жили»¹¹⁵.

За спогадами Віктора Максимчука, спочатку гетто не було огороженим і євреї могли порівняно вільно пересува-

¹¹² ДАВО. Ф. Р-149. Голобська районна управа. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 41.

¹¹³ Mikhail Shafir, Interview 29914, Part 2.

¹¹⁴ Marsha Tishler, Interview 35684, Part 1.

¹¹⁵ Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Віктором Никифоровичем Максимчуком.

тися, зокрема ходити вдень на роботу. Проте ввечері їм було заборонено залишати кордони гетто. Євреї з гетто торгували з іншими місцевими мешканцями, що допомагало їм прохарчуватися в складних умовах окупації. Ось як про це розповідає українка Марія Табала: «Я ще їм молоко носила додому, бо були такі, там жили в центрі далше. То мама каже: “Занеси”. То гроші тре було ж тоді. То я носила їм молоко. Вони таківо були спокійні люди, добрі... Давали марки. А де вони брали, я не знаю, но марки. Просто вони за гроші брали, за гроші, не так. Молоко було, то занесу. Вони ж знаєте як? Війна. Свого не було хазяйства, мали магазинчики»¹¹⁶.

Найімовірніше, це гетто ліквідували наприкінці серпня — на початку вересня 1942 р., під час першої акції розстрілу голубських євреїв разом із євреями Мельниці.

Становище євреїв Мельниці

Євреї Мельниці під нацистською окупацією були в такому самому становищі, що і євреї Голоб. Більшість розпоряджень, які регламентували життя голубських євреїв, поширювалися на територію Мельниці. В обох єврейських громадах було створено юденрати, їм заборонили віросповідну діяльність і змушували виконувати примусові роботи.

Більшість євреїв Мельниці раніше придбала земельні ділянки й займалася сільським господарством. Після приходу нацистської влади їх зобов'язали віддати свої земельні наділи колишнім власникам — сусідам-християнам. Лея Рог розповіла про це так: «...у нас був цей будинок, він стояв на ділянці, яку тато купив 20 років тому, і вийшов наказ, щоб господарі, які продавали, коли б то не було, євреям ці ділянки, щоб вони забрали абсолютно все. І вони в нас забрали посаджений город. Це було влітку, й там вже були овочі. Господар (колишній. — П. Д.), забрав і нам не дозволялося більше виходити на город. Проте господар залишив нам одну ділянку картоплі й вранці, поки ще було темно, мама виходила

¹¹⁶ Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Марією Іванівною Табалою.

викопувала картоплю, й ми готували»¹¹⁷. Німці відібрали у батьків Леї також корову. Оповідачка згадувала, що не всі їхні українські сусіди ставилися до них добре. Зокрема хтось із місцевих украв із їхнього хліву інструменти для виробництва черепиці, а будівлю спалив, щоб приховати злочин. «Переважно це були нормальні люди, які нормально до нас відносилися й продовжували нормально відноситися. Проте в цьому селі було дуже багато українських націоналістів, які почали служити німцям, в поліцію пішли», згадувала Лея Рог¹¹⁸. У цей час її сім'ї допомагали виживати ті українські сусіди, які добре ставилися до євреїв.

УБИВСТВО ЄВРЕЇВ ГОЛОБ І МЕЛЬНИЦІ

Створення та ліквідація гетто в Мельниці

Ізраїльський історик Шмуель Спектор визначає чотири етапи ліквідації волинських гетто:

- перший етап — із середини травня до середини липня 1942 р., часткова ліквідація гетто, під яку підпадали діти, люди без професій, жінки, що доглядали за дітьми;
- другий етап — друга половина липня — початок серпня; відбулося дві ключові ліквідаційні акції — 14–15 липня в Рівному та 27–28 липня в Олиці. Хоча цей етап, звісно, можна об'єднати із третім і розглядати як найтриваліший період ліквідації волинських гетто;
- третій етап — 10 серпня — 15 жовтня 1942 р., найбільша кількість убивств;

¹¹⁷ Leia Rog, Interview 36668, Part 1.

¹¹⁸ Ibid.

- четвертий етап – 20 жовтня 1942 р. – середина 1943 р., вбивали тих, хто зміг вижити, та досвідчених робітників, яким раніше зберегли життя¹¹⁹.

Убивство євреїв Голоб і Мельниці припадає на ключовий третій етап ліквідації волинських гетто. За спогадами очевидців, у серпні 1942 р. в Мельниці створили гетто, а через один-два тижні його ліквідували. Це було гетто так званого ліквідаційного типу, тобто всіх євреїв округи збирали в одному місці, щоб спростити організацію подальшого негайного вбивства. Лея Рог розповідала про створення гетто так:

«- Ну що ж, прийшли німці, постукали й сказали, щоб збиратися на вулиці Божнична (Божнична – це там, де були синагоги). Ну от і нас зігнали.

- Вони сказали, для чого вам треба туди йти?

- Ні, нічого не говорили.

- Дозволили взяти з собою якісь речі?

- А що ми встигли взяти? Я нічого не встигла взяти»¹²⁰.

Про те, що євреям дали дуже небагато часу на переселення, згадувала і Зоя Балер із Мельниці: «Євреям дали лише кілька хвилин, щоб залишити свої домівки, і все, що в них було, під час побиття та пострілів у повітря нас змусили втекти з тим мізерним майном, яке ми встигли забрати з собою в гетто»¹²¹.

Лея Рог розповіла, що гетто не було огороженим, проте його з усіх боків постійно охороняла місцева допоміжна поліція. Вона згадує про участь німців у переселенні місцевих євреїв до гетто, а матеріали кримінально-слідчої справи засвідчують, що до цього процесу було залучено також службовців допоміжної поліції. Один із них, Олександр Козловський, дав детальні свідчення про створення гетто:

¹¹⁹ Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944. Jerusalem : Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews, 1990. P. 184.

¹²⁰ Leia Rog, Interview 36668, Part 2.

¹²¹ Comments and Remembrances on the Ancestral Home of Melnitze... P. 55. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/melnitsa/mele047.html#Page54>

«Приблизно в липні чи серпні того ж року поліції було надано наказ упродовж кількох годин зосередити всіх громадян єврейської національності незалежно від статі та віку на спеціально відокремленій Божничній вулиці. Виконуючи цей наказ, ми, поліцейські, за вказівкою коменданта Коваля Олексія вривалися в квартири мирних громадян і вимагали, щоб вони протягом кількох хвилин звільнили свої приміщення і переходили на Божничну вулицю до табору, який ми називали “гетто”. Жодних речей, за винятком вкрай необхідних, заарештованим із собою брати не дозволялося. Незважаючи на благання та сльози, ми їх силою виганяли зі своїх квартир... Таким чином упродовж 3–4 годин на Божничну вулицю було зігнано 1224 особи громадян єврейської національності, серед яких були люди похилого віку, жінки та діти грудного віку»¹²². Слова рядового підтверджує комендант місцевої поліції Олексій Коваль: «...я скликав усіх поліцейських і дав наказ, щоб якщо хтось із громадян єврейської національності упродовж чотирьох годин не переїде у відведене місце на Божничну вулицю, то застосувати силу і викинути їх зі своїх квартир. Так воно й було. Поліцейські, виконуючи моє розпорядження, ходили по квартирах і силою зброї змушували їх переходити на вулицю Божничну (“гетто”)»¹²³.

Важливо дослідити, як саме було організовано переселення євреїв до гетто. Євреям не давали достатньо часу, щоб зібратися, й дозволяли брати з собою лише ті речі, які вони самі могли донести. Через це у спорожнілих домівках євреїв залишалося багато речей, які згодом привласнювали поліцаї та службовці управ. Невідомо, яку роль у такому пришвидшеному примусовому переселенні євреїв до гетто відіграли місцеві поліція й солтис Михайло Дудар. Згідно зі свідченнями коменданта поліції Олексія Коваля, саме його службовці забезпечували переселення більшості євреїв до

¹²² ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67721, Т. 1. Арк. 45 (Допрос Козловського Александра Дмитриевича, полицейский с. Мельница).

¹²³ Там само. Т. 1. Арк. 101 (Допрос Коваля Алексея Александровича — коменданта полиции в Мельнице).

гетто і саме він дав розпорядження зробити це впродовж чотирьох годин із застосуванням сили. Водночас Коваль не згадує про те, що детальні інструкції про застосування насильства для швидкої організації гетто він отримав від німців або коменданта голобської поліції. Напевно, Коваль обов'язково згадав би про це на лаві суду, адже такий факт міг хоч якось пом'якшити його вирок.

За свідченнями Ковалья, після переселення в гетто опинилися близько 1500 осіб¹²⁴. Олександр Козловський зазначає про 1224 людини¹²⁵. Про те, що в гетто на вул. Божничну зганяли євреїв не лише з Мельниці, а й із довколишніх сіл, згадували Лея Рог¹²⁶ і Зоя Балер¹²⁷. Тож чисельність бранців справді могла становити понад тисячу, однак точні дані нам невідомі. Олексій Коваль засвідчив, що в гетто була велика скупченість, по 4–5 сімей жили в одному будинку, було обмаль їжі. Зоя Балер також згадувала, що в гетто бракувало простору й повітря: *«У нашому домі було три кімнати, повні людей. Кілька сімей втиснулися в будинок, і кожна сім'я залишилася в кутку кімнати, і це стало їхнім житловим приміщенням. Повітря в хаті було затхле й задушливе, і було так тісно, що ледве можна було пересуватися з місця на місце»*¹²⁸.

За словами коменданта поліції, гетто в Мельниці проіснувало не більше ніж п'ять днів: *«Приблизно через 4–5 днів (після створення гетто. — П. Д.) до мене в поліцію приїхали: районний комендант м. Голоби Пашкевич, районний комендант поліції міста Ковель Шабантурін та кілька осіб німецьких поліцейських. Пашкевич і Шабантурін зайшли до мене в кабінет і оголосили, що завтра будемо розстрі-*

¹²⁴ Там само. Т. 1. Арк. 101 зв.

¹²⁵ Там само. Т. 1. Арк. 45.

¹²⁶ Рог Лея. Выстрелы звучали непрерывно, обрывая невинные жизни. Живыми остались только мы: Свидетельства и документы. Київ : Библиотека Института юдаіки, 1999. С. 358–359.

¹²⁷ Comments and Remembrances on the Ancestral Home of Melnitze... P. 55. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/melnitsa/mele047.html#Page54>

¹²⁸ Ibid. P. 55.

лювати всіх громадян єврейської національності. За їх пропозицією ми всі троє пішли в “гетто” з метою перевірити, чи надійна там охорона... Тоді ж я наказав посилити охорону вулиці Божничної та попередити поліцейний склад про збереження в таємниці наміченого розстрілу громадян єврейської національності. Було призначено додаткові пости поліцейних сил і зміну осіб не через вісім годин, як до того, а через чотири години. Приблизно о десятій годині вечора я дав завдання секретареві поліції Козаку Феодосію, щоб він зв'язався з головою (президентом) сільської управи Дудар Михайлом і забезпечив групу людей, українців, для приготування ями»¹²⁹. Супроводжувати селян, які мали викопати ями, Олексій Коваль довірив Андрієві Михалюку. Наступного ранку Михайлюк відрапортував, що яму викопано поблизу польського кладовища за кілька кілометрів від Мельниці.

Олексій Коваль не називає точної дати розстрілу, говорить лише про перші числа вересня. Цілком імовірно, що це трапилося 3 вересня 1942 р. Надалі події розгорталися так. О восьмій ранку Олексій Коваль із підлеглими Климуком, Савчуком і Козловським зібралися на квартирі останнього й почали розпивати алкогольні напої. Близько десятої-одинадцятої години ранку до них приїхали дві легкові машини із десятьма німцями та одна вантажівка з 30 службовцями ковельської допоміжної поліції. За словами Ковалю, після прибуття німців було організовано нараду: «З їхнім приїздом ми скликали всіх поліцаїв, за винятком “гетто”, і в двох кімнатах провели з ними нараду. Першим говорив німець лейтенант Рапп. Він розповідав про “порядок”, який має бути під час розстрілу такої маси людей»¹³⁰. Комендант голубської поліції Пашкевич попередив усіх про необхідність ретельно стежити за місцем розстрілу, щоб нікому не вдалося втекти. Олексій Коваль подбав про те, щоб кожному видали достатню кількість набоїв. За словами Олександра

¹²⁹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67721. Т. 1. Арк. 101 зв.–102 (Допрос Ковалю Алексея Александровича — коменданта поліції в Мельниці).

¹³⁰ Там само.

Козловського, кожен із них отримав 50 куль¹³¹. Близько тринадцятої години після завершення наради та всіх приготувань німці й службовці допоміжної поліції Мельниці, Голоб і Ковеля пішли до їдальні. Кожному за обідом налили по пів склянки самогонки, німці сиділи за окремим столом.

Після завершення обіду розпочалась акція. Німці та службовці поліції силою виганяли бранців гетто на вулицю. Збирали речі й цінності, більшість яких вкрали німці, проте дещо дісталось й службовцям поліції. Після пограбування євреїв під конвоем погнали за село до місця страти поблизу польського кладовища.

Керував акцією гебітсфюрер Філіпп Рапп. Службовці поліції ревно охороняли периметр місця розстрілу, не дозволяючи жертвам тікати. За свідченнями Олексія Коваля, він брав безпосередню участь у розстрілі: «Було чути крик дітей, старих та жінок. Я побачив роздягнуту до спідньої білизни громадянку Кнобель Ривку. Вона зовсім збожеволіла стояла, рвала на собі волосся. Підбігши до неї, я вдарив її прикладом. Вона кричала: “Помилуйте, за що ви нас вбиваєте”. Не звертаючи жодної уваги, я притягнув її до ями, зіштовхнув туди і розстріляв. Після неї я так само особисто розстріляв ще одну мешканку і трьох чоловіків віком до 60 років. Всі вони перед розстрілом були роздягнуті і з мого боку зазнавали побиття. Прізвища цих жертв я зараз не пам’ятаю. Один чоловік кинувся бігти у бік міста, тоді я з гвинтівки відкрив по ньому вогонь, але не влучив. За ним погналися двоє поліцейських, з яких один був Дембіцький Олексій»¹³². У розстрілах також брав участь Олександр Козловський, який засвідчив таке: «...я та інші, підганяючи до ями, били приречених на смерть людей прикладами гвинтівки, висловлюючись нецензурними словами, кричали: “Ми вас усіх, паразитів, знищимо”»¹³³.

¹³¹ Там само. Т. 1. Арк. 47 (Допрос Козловського Александра Дмитриевича — полицейского в с. Мельнице).

¹³² Там само. Т. 1. Арк. 105 (Допрос Коваля Алексея Александровича — коменданта полиции в Мельнице).

¹³³ Там само. Т. 1. Арк. 47 (Допрос Козловського Александра Дмитриевича — полицейского в с. Мельнице).

Отже, на різних етапах розстрілів до них долучалися три службовці допоміжної поліції, які ще до війни довгий час мешкали в Мельниці, — Олексій Коваль, Олександр Козловський та Андрій Михалюк (за наявною в кримінальній справі інформацією, 1914, 1911 і 1897 років народження відповідно). Рівень їхньої освіти був типовим для тодішньої сільської місцевості — лише початкова школа. Жоден із них раніше не мав судимості. Лише про Андрія Михалюка зазначено, що він був одружений. Усі вони були в дорослому свідомому віці, тому виправдовувати їхні дії юнацькою емоційністю чи максималізмом не доводиться. Загалом у їхніх біографіях не було нічого надзвичайного. Навіть зловживання алкоголем Олександра Козловського, про яке він часто згадує, можна вважати типовим для чоловічої поведінки в тодішній сільській місцевості. Тож, зважаючи на наявні дані, ці учасники вбивства євреїв Мельниці належали до «звичайних чоловіків» — поняття, яке американський історик Крістофер Браунінг використовує для означення службовців одного з німецьких розстрільних батальйонів¹³⁴.

Пограбування й розпродаж майна вбитих євреїв Мельниці

Уже наступного дня після ліквідації гетто почався звичний для Голокосту на сході Європи процес розграбування майна вбитих жертв. Участь у цьому брали німці, службовці допоміжної поліції, працівники місцевих управ і решта населення, яке виявляло таке бажання.

За свідченням службовця поліції з Мельниці Олександра Козловського, привласнювати майно вбитих євреїв почали вже на місці розстрілу: «Після того, як все було закінчено, ми закидали яму, розібрали, який був краще, одяг з розстріляних і повернулися до с. Мельниця й стали пиячити. Наступного дня по всіх квартирах, де ще залишалось добро розстріляних нами радянських людей, — воно було німцями та поліцією розграбоване. Мною особисто було взято бага-

¹³⁴ Детальніше про це див.: Browning Christopher R. Ordinary Men. London : Penguin Books, 2001.

то одягу, білизни, взуття, дві перини та посуд. Згодом я систематично за награване добро розстріляних вимінював собі самогон і майже щодня пиячив. Так, пам'ятаю, я дав перину та подушку жителю с. Бурковичі Киричуку Дем'яну, а він мені за це давав самогону. До мене приходили жінки з інших сіл, яким я також міняв награване на самогон»¹³⁵. У цих свідченнях оприявнюється важливий соціальний вимір легітимації грабунків. Люди, які приходили вимінювати на самогон речі євреїв, насправді погоджувалися з новим статус-кво без євреїв. Вони ніби схвалювали, нехай і несвідомо, соціальну практику передавання майна жертв їхнім українським і польським сусідам.

Місцеві селяни й селянки шукали в будинках на території гетто заховані «єврейські скарби», адже серед християнського населення побутувало стереотипне переконання про казкове багатство євреїв. Однак більшість селян не відмовлялася й від менш цінних, проте дуже корисних речей на кшталт посуду, одягу, постільної білизни тощо. Всі ці речі під час Другої світової війни були у величезному дефіциті.

Лея Рог під час відеоінтерв'ю розповіла про пограбування гетто Мельниці:

- «– Люди потім почали ходити по домівках і шарити.
- Хто ходив по домах?
- Українці.
- А що вони шукали?
- Вони шукали все: золото шукали, одяг, вони тягнули все, що могли...»¹³⁶.

Про грабунки в гетто Мельниці згадує і Зоя Балер, яка змогла уникнути розстрілу. Переховуючись у підвалі магазину, Зоя і її сестра Рейзл чули, як селяни грабували гетто: «Вночі ми чули, як гої з міста й околиць заходили в домівки гетто й викрадали мізерне майно вже вбитих євреїв»¹³⁷.

¹³⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67721. Т. 1. Арк. 48 (Допрос Козловського Александра Дмитриевича, полицейский с. Мельница).

¹³⁶ Leia Rog, Interview 36668, Part 2.

¹³⁷ Comments and Remembrances on the Ancestral Home of Melnitze... P. 56. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/melnitsa/mele047.html#Page54>

Коли ж сестрам удалося вибратися зі сховку (мало не потрапивши до рук бійців шуцманшафту, які прочісували гетто, шукаючи євреїв, що ховалися) та дістатися свого дому, там було вже все знищено: «У будинку все було в руїні, посуд і постільна білизна розкидані всюди, а все інше – вкрадено»¹³⁸. Цей приклад свідчить про наслідки грабунку для вцілілих жертв: Зоя та її сестра не змогли знайти вдома нічого, що допомогло б їм згодом прохарчуватися або заплатити за переховування місцевим селянам. Напевно, це суттєво зменшило їхні шанси на подальше виживання. Ба більше, грабіжники часто наштовхувалися на вцілілих євреїв, які перебували в сховках, і викликали поліцію.

Односельці євреїв Мельниці брали також активну участь у «легальному» розподілі майна вбитих. Більшість одягу євреїв, який забрали з місця розстрілу та приміщень у гетто, згодом продавали на такому собі «мініаукціоні» вживаних речей. Олексій Коваль засвідчив, що сільський старшина Михайло Дудар «підводою возив майно розстріляних нами радянських громадян на площу, й там, разом з представником району, продавав це все за гроші»¹³⁹. Такі розпродажі влаштовували в більшості населених пунктів західної Волині після розстрільних акцій¹⁴⁰. Вилучені від торгівлі кошти йшли німцям, проте, ймовірно, значну їх частину привласнювали організатори «аукціонів» — місцеві службовці, які контролювали процес купівлі-продажу й вели облік та аудит.

Об'єктом купівлі-продажу ставали не лише речі, а й будинки вбитих євреїв. Чимало істориків пишуть про те, що раптове зникнення величезної кількості євреїв призвело до пришвидшення процесів соціальної емансипації місцевих українських селян. Останні отримали змогу за безцінь придбати чимало цінних речей, зокрема муровані будинки єв-

¹³⁸ Comments and Remembrances on the Ancestral Home of Melnitz... P. 56. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/melnitsa/mele047.html#Page54>

¹³⁹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67721. Т. 1. Арк. 106 (Допрос Коваля Алексея Александровича — коменданта полиции в Мельнице).

¹⁴⁰ Детальніше про це див., наприклад: Долганов Петро. Бенефіціари Голокосту: роль сусідів у пограбуванні євреїв Волині в період нацистської окупації. Місто: історія, культура, суспільство. 2020. № 9 (2). С. 46–88.

рейських сусідів, зайняти їхні ніші у ремісничій сфері, торгівлі та лікарській справі. Про один із таких промовистих випадків розповідає Лея Рог:

– Я зустріла одного з них. Справа в тому, що він свого часу навчався ковальській майстерності у мого тата.

– Як його *прізвище*?

– Киричок Коля. Під час окупації він пішов у поліцію. Батька мого в цей час вже не було в живих. І він вирішив забрати ковальню й почав працювати. У ковальні було заготовлено вугілля. Також у мого тата був станок для буріння отворів у залізі. Цей станок мама вирішила забрати з ковальні. Ми вже знали, що цей Коля забере цю ковальню, й мама забрала цей станок. Забрали ми його додому, а він прийшов і каже: “Де станок?”. Мама каже: “Його немає”. Він почав шукати і звісно знайшов його, маму кинув на підлогу й бив її ногами при мені. Коли в 44-му році я приїхала з сестрою в Мельницю, нашої ковальні вже не було, але мамин брат також був ковалем і по-сусідству була ще одна ковальня. Я почула стукіт молота об наковальню в цій ковальні. Ми з сестрою підійшли, я зайшла на поріг. Там стояв цей Коля й працював там. Ми нічого не сказали, повернулися й пішли. Але ми зайшли в КДБ в Голобах і сказали, що це такий і такий і дали покази»¹⁴¹.

Лея Рог наводить приклад соціального переродження не просто одного з українських селян, а (з її слів) службовця допоміжної поліції, який імовірно допомагав реалізовувати Голокост у Мельниці. З певністю стверджувати про це не можна, оскільки не вдалося з'ясувати деталі життя і діяльності «Колі». Проте з розповідей очевидців відомо, що неможливо було служити в поліції Мельниці й не брати участі в Голокості.

У червні 1942 р. райхскомісар Еріх Кох підписав розпорядження про продаж тих будівель євреїв, що були у напівзруйнованому стані й порушували норми аварійної безпеки. 11 червня 1942 р. гебітскомісаріати надіслали до місцевих міських і районних управ відповідне роз'яснення. Після цього в багатьох населених пунктах стався сплеск заяв до міських і районних управ від місцевих українців і поляків — із проханням продати їм єврейські будівлі. Зважаючи на низь-

¹⁴¹ Leia Rog, Interview 36668.

кий рівень грамотності місцевого населення й той факт, що багато заяв написано однаковим почерком, можемо припустити, що їх писали службовці управ або ж якісь залучені особи (деякі заяви навіть написані німецькою)¹⁴².

Уже через три місяці після ліквідації гетто в Мельниці місцеві селяни почали розкупувати єврейські будинки. Низку заяв щодо їх придбання було написано на початку грудня 1942 р. Ось зразок такої заяви:

«Гром. Матейко Текля замешкувана в Мельниці, район Голоби.

До пана Гебітскомісара в Ковелі.

Прохання

Прошу дуже чемно о ласкавий дозвіл закупівлі бувшого жидівського дому та хліва. Названі будинки знаходяться в Мельниці і належали колись до жида Бариша Лейбиша. Я сподіваюся, що Пан мое прохання прихильно-позитивно залагодить, бо я не маю ані свого дому, ані хліва.

Матейко Текля, Мельниця, Дня 2.12.1942 р.»¹⁴³.

Можливість займатися ремісничими професіями і купити, зазвичай за зниженими цінами, єврейські будинки була для українських і польських місцевих мешканців одним із соціально-економічних наслідків Голокосту. В такий спосіб ніби постфактум було легітимізовано факт насильницької смерті єврейських сусідів.

Убивство євреїв Голоб

На відміну від Мельниці, у джерелах дуже мало згадок про точні місце й дату вбивства євреїв Голоб. Чимало свідків говорять про кінець серпня — початок вересня 1942 р. Зокрема вцілілий єврей із Голоб Джері Горман точної дати не зазначає: «Якось з'явився наказ від німецького командування всім євреям прийти на площу біля синагоги. Вночі ми вирішили піти в ліс, як довідалися, що є наказ німецького коман-

¹⁴² Долганов Петро. Бенефіціари Голокосту. С. 46–87.

¹⁴³ ДАВО. Ф. Р-149. Голобська районна управа. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 56.

дування про розстріл всього єврейського населення»¹⁴⁴. Також невідомо достеменно, де саме відбулося вбивство кількох сотень голобських євреїв: в одних джерелах згадано про їх конвоювання до Мельниці, в інших — до урочища Забір'я поблизу самих Голоб. Зокрема про вбивство євреїв Голоб у Мельниці розповів місцевий український мешканець Віктор Максимчук (його свідчення записали учні голобської школи): «Коли приїхали німці з Ковеля, всіх євреїв вивели по центр вулиці. Кругом поліцаї з гвинтівками, загнали їх у Мельницю. Перед тим як вони прийшли вже, викопали яму, посадили туди всіх євреїв, роздягнули і лягли в яму, а німці їх розстрілювали»¹⁴⁵.

Можна припустити, що євреїв Голоб привезли на вбивство до Мельниці в день, коли було ліквідовано тамтешнє гетто. Участь у цій акції брали службовці допоміжної поліції з Голоб, тож саме вони могли конвоювати до Мельниці жертв. Або ж євреїв Голоб переселили до гетто Мельниці, як і інших євреїв з довколишніх сіл, у середині серпня 1942 р. Проте у жодному зі свідчень євреїв Мельниці, як і службовців поліції, не було згадано, що в Мельниці вбивали голобських євреїв. Одна з небагатьох зачіпок у цій історії — свідчення коменданта поліції Мельниці Олексія Ковалю, який після зізнання в участі у розстрілах євреїв Мельниці зазначив: «Не можу вже заперечувати і те, що приблизно через місяць після цього масового розстрілу в с. Мельниця я виїжджав до м. Голоби, де також брав участь у розстрілі близько 250 осіб радянських громадян»¹⁴⁶. Під евфемізмом «радянські громадяни» у більшості випадків ішлося про євреїв. Якщо вірити Олексію Ковалю, то, можливо, більшість голобських євреїв убили не наприкінці серпня, а в середині або й наприкінці вересня 1942 р. Олексій Коваль розповів, що розстріл відбувся приблизно через місяць після акції в Мельниці.

¹⁴⁴ Картка Праведника України. Свідчення Джері Гормана.

¹⁴⁵ Свідчення Віктора Никифоровича Максимчука, 1932 р. н., смт Голоби. Записала Олена Оришкевич, точна дата запису невідома.

¹⁴⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67721. Т. 1. Арк. 106 (Допрос Ковалю Алексея Александровича — коменданта поліції в Мельниці).

Це свідчення схоже на правду, адже колишній комендант дав його за власним бажанням уже після того, як зізнався у безпосередній участі в організації вбивства євреїв Мельниці, а слідчий не вимагав від нього розповідати про долю євреїв Голоб. Хоча він міг і сплутати дати, як це часто трапляється в свідченнях, маючи на думці іншу «акцію», яка відбулася в Голобах у листопаді 1942 р.

Чи не найбільше світла на ці події проливають свідчення Віктора Максимчука, які нещодавно записали експерти ГО «Після тиші»: *«Ну а тоді всіх оточили і зігнали осюди до в центр, де магазини. Тут частина сиділа їх в тюрмі, частина в пожарці, всіх постріли по чотири. Спочатку німець з кулеметом позаду, а то поліцаї, і погнали їх в Мельницю. І там їх розстрілювали»*¹⁴⁷. Із його розповіді випливає, що в Голобах у 1942 р. відбулося два масові розстріли.

Першу групу євреїв розстріляли саме в Мельниці наприкінці серпня — на початку вересня 1942 р. під час ліквідації тамтешнього гетто. Проте значній кількості голобських євреїв ще довгий час удавалося переховуватися. Зі свідчень Джері Гормана відомо, що серед євреїв Голоб ширилися чутки про те, що видане окупаційною владою розпорядження зібратися на площі було пасткою. Тому багато євреїв не пішли туди, а вирішили укритися в навколишніх лісах. За словами Віктора Максимчука, *«спочатку в Мельниці побили їх, а тоді через тиждень сказали всім, що більше не будуть розстрілювати і будете на роботу ходити»*¹⁴⁸. Напевно, окупаційна влада цього разу застосувала типову стратегію пастки: поширила чутки й розпорядження про те, що у Голобах більше не буде розстрілів й усі євреї можуть зібратися там, щоб ходити на роботи. Віктор Максимчук зазначив, що німці почали виманювати євреїв зі схованок уже через тиждень після першого розстрілу, який найімовірніше відбувся наприкінці серпня — на початку вересня 1942 р.

¹⁴⁷ Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Віктором Никифоровичем Максимчуком.

¹⁴⁸ Там само.

Є ще два свідчення про другу масову акцію розстрілів голобських євреїв у 1942 р. У матеріалі про долю Зофії Бронштейн із Ковеля, яку рятувала місцева польська родина Кмітів, також розповідається про те, що німці застосували обманну тактику виманювання жертв: «У листопаді 1942 року окупанти наказали всім вцілілим євреям зібратися в Голобах, запевнивши, що їм нічого не загрожує»¹⁴⁹. Згадано про листопад, тож, можливо, окупаційна влада продовжувала експлуатацію євреїв ще впродовж кількох місяців, створюючи ілюзію безпеки. Коли саме з'явилося брехливе розповідження про те, що євреїв більше не вбиватимуть (у вересні чи листопаді), точно так і не вдалося встановити. Проте, ймовірно, що друга розстрільна акція відбулася в листопаді. Саме про 24 листопада як дату другого масового вбивства в Голобах у 1942 р. згадує у своїх свідченнях Марша Тішлер, оповідаючи про загибель своєї тітки Іти, що доти довгий час переховувалася: «Той ліс у Голобах став їхнім останнім місцем... Всі вони загинули 24 листопада 1942 року. Решта [загинули] раніше влітку 1942 року...»¹⁵⁰. Цю дату Марша називає на основі щоденника своєї мами, який та нібито вела під час окупації.

Імовірне місце розстрілу вцілілих після першої акції євреїв Голоб — за селом поблизу лісу. Досі дуже мало відомо про деталі цієї події, адже більшість голобських євреїв загинула. Серед тих, хто вцілів, — батьки Марші Тішлер і Михайло Шафір. Однак вони також не знають подробиць, адже заховалися ще напередодні акції, коли почали ширитися чутки про те, що насувається щось недобре. Лише Віктор Максимчук розповів, як відбувалася друга акція: «Ну і тоді їх зібрали, привели в Голоби в ліс, там вже людей заставили яму викопати. Ну і така дорожка була — як повернули на Цахор, на фільварок панський, вони думали, що будуть там працювати, але як з дороги повернули вже в ліс, отоді почав-

¹⁴⁹ Rodzina Kmitów. Polin: Polscy Sprawiedliwi, Historie Pomocy. URL: <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-kmitow>

¹⁵⁰ Marsha Tishler, Interview 35684, Part 5.

ся плач. Та й роздягалися наголо, і їх два хлопці, чи не до кінця розділися, і ті хлопці дьорнули й почали втікати. А ліс поряд, вони стріляли, то одного вбили, а один втік. Хто втік, ніхто й не знає. Ніхто й не цікавився»¹⁵¹. Свідок стверджував, що він знає про ці події зі слів тих людей, яких допоміжна поліція змусила копати яму для євреїв. Їх не відпустили одразу ж додому, а змусили чекати до завершення розстрілу, щоб потім вони засипали яму з тілами вбитих. Дехто з них намагався непомітно привласнити одяг жертв.

Отже, більшість голобських євреїв загинула внаслідок двох «акцій». Перша з них відбулася в Мельниці наприкінці серпня — на початку вересня 1942 р., друга, ймовірно, — 24 листопада 1942 р. поблизу урочища Забір'я.

ПЕРЕХОВУВАННЯ ЄВРЕЇВ У 1942–1944 рр.

«Полювання» на євреїв Голоб і Мельниці

Від перших днів німецько-радянської війни євреї Голоб і Мельниці намагалися переховуватися, спершу через страх перед невизначеністю, згодом, після приходу німців — побоюючись загинути, адже нацистська геноцидна політика вже набирала обертів і ширилися чутки про акції масових убивств. Після ліквідації гетто в Мельниці та першої «акції» вбивства голобських євреїв тим, хто зміг уникнути цієї трагічної долі, доводилося укриватися в місцевих селян або ж у лісистій місцевості неподалік, адже небезпека чатувала звідусіль. На них чекали тяжкі поневіряння у схованках, багато місяців без можливості побачити денне світло й подеколи навіть випростатися на повний зріст. Вони боролися за виживання в лісах під дощем і снігом, на

¹⁵¹ Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Віктором Никифоровичем Максимчуком.

холодних горищах і в підвалах, у хлівах місцевих селян, гріючись разом із худобою. Більшість уцілілих після двох акцій євреїв загинула. Цей жах тривав із осені 1942 р. до березня 1944 р., коли повторна радянська окупація регіону заступила нацистську.

Вживання вцілілих євреїв неабияк залежало від ставлення до них місцевого неєврейського населення. Багато людей допомагали й підтримували євреїв, однак були й зрадники, які доносили на тих, хто переховувався. Розповідаючи історію свого порятунку, Марша Тішлер зазначила, що ставлення до неї українців здебільшого було добрим, однак небезпека все одно була повсякчас: *«Навіть коли я була у відносній безпеці в будинку Василюни – зло побувало й там. Був один український колаборант, який часто зупинявся і казав: “О, ми знаємо, що це донька Зельди й Мотла. Я її ще дістану”. Василюні та Олександрю доводилося підкуповувати людей, які приходили (незалежно від того, були вони офіційними представниками окупаційної влади чи ні). Вони поїли їх, давали їм подарунки. Над ними постійно нависало відчуття загрози»*¹⁵². У той час оповідачці було близько одного року, тож вона переповідала спогади своїх батьків.

«Смерть – це з Німеччини майстер», – писав у вірші «Фуга смерті» Пауль Целан. Однак для вцілілих євреїв Мельниці та Голоб «майстрами смерті» ставали не лише німці, а й сусіди – службовці допоміжної поліції. Добре знаючи місцевість і людей, вони досить легко виявляли місця переховування євреїв.

Дуже промовистою в цьому контексті є історія переховування та загибелі сім'ї Михайла Шафіра. Він, його мама, тато й сестра змогли уникнути розправи в Голобах і переховувались у польській родині: *«Тато нас відвів в одне село до поляків. Прийшли ми звісно (він ймовірно раніше домовився з ними), і вони погодилися нас прийняти. Ховали нас на горищі. Ми там прожили десь місяць. Вони нам готували їжу й подавали. Все було, і після цього вийшов цей німецький указ, що в кого знайдуть захованих євреїв – будуть розстрі-*

¹⁵² Marsha Tishler, Interview 35684.

лювати і ту сім'ю, і ту сім'ю. Він прийшов і каже: “Я не можу дітьми ризикувати, вам доведеться піти”¹⁵³. Вони змінили ще кілька сімей, часто доводилося переховуватись у хлівах, щоб господарі, раптом що, могли сказати, що євреї самі пробралися туди й вони про це нічого не знають. Панував надзвичайний страх через встановлення смертної кари за допомогу євреям. Зрештою сім'я Михайла почала жити напіввідкрито у невеличкій землянці на одному з хуторів поблизу Голоб. Напевно, трагедія сталася саме в той період, коли німецька окупаційна влада виманювала євреїв із лісів облудною обіцянкою про те, що розстрілів більше не буде. Михайло Шафір детально описав, що сталося однієї ночі, коли він втратив усіх своїх рідних:

«І вийшло, що вночі увірвалися ці поліцаї чи бандерівці (як вони зараз їх називають), — вони увірвалися в цю кімнатку і [кричать] “вставайте”. Ми спохватилися всі, і я не знаю, як почалася потасовка між нами і ними. І от батько вискочив через поріг так, і в цей час один із них почав стріляти.

— Українець?

— Українець. Він десь куль п'ять випустив в батька, і батько там же впав мертвий. Після цього спіймали маму. Мама ніби сказала: “Пане Семенюк, залиште нас” (її знайомий, мабуть, був, тому що ми жили біля поліції через дорогу). Батько працював у одного в городі, садили тоді, вони завжди приходили й закурити просили поліцаї ці українські. Ми ще мацу пекли, то вони прийшли на мацу пробувати в нас... А оце... вона ніби назвала “пане Семенюк”, і чую два постріли. І все. Потім вони почали шукати даліше. Спіймали сестру. Сестра почала проситися, виштовхали на вулицю, чую один постріл — і голос сестри обірвався. Почали шукати мене. І от один каже: “Може, під ліжком, може, кудюю на гору поліз”. Дивиться: “Ні, вікна цілі”. Шукали, шукали, а сірників у них не було, був ліхтарик, але він зіпсувався, і нічого в них не було, щоб підсвітити. І от один каже: “Я сам міг трьох жидів убити, а ви вдвох ні одного”. І пішли вони й залишили [мене з тим], що я мав»¹⁵⁴.

Очевидно, що оповідач плутає «поліцаїв» і «бандерівців», проте з його подальшої розповіді випливає, що йшлося все

¹⁵³ Mikhail Shafir, Interview 29914.

¹⁵⁴ Ibid.

ж про допоміжну поліцію. Оскільки згадано про «бандерівців», можна припустити, що оповідь стосується щонайменше періоду весни 1943 р. Така плутанина може бути пов'язана з пізнішими нашаруваннями пам'яті, а також впливом радянської пропаганди, яка всіх «колаборантів»¹⁵⁵ часто була схильна без розрізнення називати «бандерівцями» (це, однак, не унеможливорює той факт, що вони подекуди також убивали євреїв).

Михайло під час розправи стояв непомічений у темній кімнаті, за кілька метрів від убивць. Коли злочинці пішли, він пробрався до сусіднього господарського приміщення. Наступного ранку сільський старшина привів групу селян, щоб прибрати тіла жертв. Але спершу вони зняли закривавлений одяг із убитих мами, сестри та батька Михайла. За словами Михайла Шафіра, «президент сільради» (імовірно, йдеться про сільського старшину) зазначив: «Бери, випереш і будеш носити. ...Ну я так зрозумів, що це сорочка, мабуть, була в крові, то він казав, мовляв, бери, попереш та будеш носити. І от все розібрали, повантажили на підводу»¹⁵⁶. Тобто місцевий старшина допомагав приховувати сліди злочинів і красти майно жертв Голокосту. У ролі ж убивць виступили службовці допоміжної поліції, одного з яких мама Михайла, напевно, впізнала й вигукнула перед пострілами його прізвище: «пане Семенюк».

Ще одне промовисте зізнання про вбивство знайомих односельців, яке трапилося через кілька днів після ліквідації гетто в Мельниці, зробив службовець допоміжної поліції Олександр Козловський:

«Через кілька днів після цього масового розстрілу я велосипедом поїхав до колонії Заставок з метою дістати там самогонку. Повертаючись додому стежкою лісу, я зустрів там односельчанку Вайнтроп, яка йшла мені назустріч разом зі своєю донькою (дівчинка у віці приблизно 10–12 років). На мое запитання “куди йдеш” Вайнтроп відповіла: “Хіба ви не

¹⁵⁵ Тут і далі я вживатиму це слово в лапках, оскільки воно є політично ангажованим елементом радянської пропаганди й не сприяє об'єктивному відображенню історії Другої світової війни.

¹⁵⁶ Mikhail Shafir, Interview 29914.

знаєте, ми ж євреї і тому ховаємося, щоб нас не розстріляли”. Почувши це, я схопив свою зброю. Вони стали благати мене, щоб я їх не розстрілював. Дівчина кричала, притискаючись до своєї матері, але я продовжував своє. Першим пострілом я на очах дівчинки розстріляв її маму, а потім зробив другий постріл, після якого на землю впав труп дівчинки. Так я розстріляв Вайнтроп та її доньку»¹⁵⁷.

Зважаючи на те, що свідків цієї події не було, навряд чи хтось міг дізнатися про цей факт інакше, як зі слів самого Козловського. Попри те, що радянські органи дізнання могли застосовувати тортури й «вибивати» зізнання, наведені деталі схиляють до думки про те, що це свідчення не є вигаданим. Зрештою Олександр Козловський уже до цього був звинувачений в участі у розстрілі євреїв Мельниці з більш ніж достатньою кількістю фактів для засудження. На доважок до цього, він засвідчив ще один факт «полювання» на євреїв: коли дізнався, що неподалік переховується єврейка підліткового віку, то негайно вирушив на її пошуки й застрелив поранену дівчину.

Порятунок євреїв радянськими партизанами

Як було зазначено, місцеві українці та поляки намагалися допомогти євреям. Про багато таких історій ми, можливо, вже ніколи не дізнаємося, тому що вони мали трагічний фінал. На жаль, трохи більше ніж десяток поліцейських із Мельниці, що мали зброю та схвалення окупаційної влади, могли знаходити й убивати євреїв ефективніше, ніж сотні місцевих мешканців могли б переховувати й допомагати переслідуваним. Хоча за допомогу євреям не завжди карали на смерть (особливо якщо рішення про це приймали не німці, а службовці місцевої поліції), селяни страшенно боялися за життя своє та рідних. Тому їхня допомога радше була епізодичною: надавали притулок лише впродовж кількох днів або тижнів, допомагали знайти схованку в лісі, приносили

¹⁵⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67721. Т. 1. Арк. 48–49 (Допрос Козловського Олександра Дмитриевича, полицейский с. Мельница).

їжу до лісу або ж передавали євреям уночі в селі. Лея Рог згадувала, що їхню сім'ю місцеві селяни тимчасово переховували за гроші, ще до ліквідації гетто в Мельниці: «...ми там побули, мабуть, тижня два, поки вистачило грошей в дядька, щоб платити цьому господареві. Він носив нам їсти, а потім сказав, що вже більше не може, та й вже холод почався, почалися холодні ночі наприкінці серпня, й ми повернулися. Я повернулася, а мамі вже не було там, і я в гетто потрапила сама»¹⁵⁸.

Лея Рог детально розповіла про те, як, уникнувши загибелі під час ліквідації гетто в Мельниці, вона з сестрою блукала лісами поблизу різних сіл і зрештою випадково зайшла на подвір'я українців: «Під кінець дня ми прийшли на окраїну села й забрели в один двір. Там люди тільки приїхали з поля, й господар нам каже: “Зайдіть в хату, а ми скоро справимося й прийдемо”. Ми зайшли з сестрою, вже було темно. Сестра побачила на столі цілу купу паперів. Вона каже: “Куди ж ми потрапили?”. Я кажу: “Ну що ж, почнеш тікати, то все одно схоплять, будемо сидіти, щоб вже не було”»¹⁵⁹. Виявилося, що вони потрапили до службовця місцевої управи. Рафаїл одразу ж упізнав Лею, оскільки у міжвоєнний період разом із її старшою сестрою Тойбою працював у підпільному осередку КПЗУ. Невідомо, як саме він опинився на посаді в місцевій управі. Лея була переконана, що він був підпільником-розвідником. Проте ми знаємо чимало випадків так званої поведінки хамелеона, коли люди за антигуманних обставин пристосовувалися до різних ситуацій, щоб вижити. Рафаїл не відвернувся й простягнув руку допомоги Леї та одній із її сестер у найважчий період, коли вони не знали, куди податися. Однак згодом він попросив їх приєднатися до інших євреїв із Троянівки, які переховувалися неподалік. На цьому його допомога Леї закінчилася.

Описані події засвідчують, що поведінка службовців місцевих управ також різнилася. Вони могли долучатися до Голокосту, допомагаючи реєструвати євреїв і готувати місця

¹⁵⁸ Leia Rog, Interview 36668, Part 2.

¹⁵⁹ Ibid.

для гетто й розстрільних могил. Проте, в окремих випадках, ситуативно надавали допомогу євреям. До різних форм поведінки могли вдаватися ті самі люди.

Так сталося, що далі, упродовж більшої частини окупаційного періоду, Леї допомагали виживати радянські партизани:

«Просто так в село повернулися, але там, туди часто приходили партизани. Ми зайшли в одну хату, й вони нам сказали: “Побудьте в нас у хліві, а вночі прийдуть партизани, й ми вас передамо партизанам”. І тоді прийшли партизани, ми тоді зустріли Гнатюка, вони нас відвели.

– Хто такий Гнатюк?

– Гнатюк Ісаак Федорович – начальник розвідки партизанської в загоні Конищука, Бринського (Антон Петрович Бринський)»¹⁶⁰.

Саме партизани із загону Бринського забезпечили Лею житлом в одному з віддалених сіл Волині. Втім, навіть там життя в одному місці з часом ставало небезпечним, оскільки ширилися чутки про вцілілих євреїв. Тому Лею періодично переселяли з одного будинку до іншого. Так їй вдалося пережити війну. Найімовірніше, той факт, що допомогли їй саме «комуністи», вплинув на її подальший життєвий світогляд. Даючи інтерв'ю вже в похилому віці, вона озвучувала чимало радянських стереотипів про «бандерівців» і досить схвально відгукувалася про радянську владу. Треба також зважати на той факт, що сестра Леї була комуністичною підпільницею ще у міжвоєнний період. Напевно, ці особистісні зв'язки відіграли далеко не останню роль у ставленні до неї інших колишніх членів КПЗУ та радянського підпілля, можливо, було й почуття ідейної спільності. З іншого боку, історія знає чимало випадків, коли радянське підпілля ставилося до євреїв досить егоїстично: до своїх загонів вони приймали лише тих, хто міг їм чимось допомогти, наприклад лише дорослих і дужих чоловіків, що мали зброю. Про це розповів уцілілий єврей із волинського містечка Турійськ Сем Боймель. Його не

¹⁶⁰ Leia Rog, Interview 36668, Part 2.

одразу прийняли до загону, вимагали спочатку знайти зброю¹⁶¹.

Дуже драматичну історію про порятунок у лавах радянських партизанських загонів розповіла Зоя Балер із Мельниці. Зоя і її сестра змогли вибратися з Мельниці після ліквідації тамтешнього гетто, їм довелося поневірятися разом із групою євреїв, ховаючись у криївках у лісах та випрошуючи їжу в місцевих селян. Одного разу вони натрапили на радянських партизанів, подальші взаємини з якими були непростими. Попри благання сестер узяти їх до табору, партизани погодилися прийняти лише старшу Зою. За їхніми словами, неозброєні люди були для них лише зайвим тягарем. Зрештою Зоя опинилася в справжньому «сімейному» таборі, облаштованому радянськими партизанами для допомоги тим євреям, які не могли воювати, тобто жінок, дітей і літніх людей¹⁶². Зв'язок Зої з сестрою обірвався, її подальша доля залишилася невідомою. Проте Зоя, на відміну від своєї сестри, змогла пережити війну.

Ціною за порятунок Зої була робота в партизанському загоні: *«Я працювала у сімейному таборі й виконувала все, що від мене просили. Я допомагала готувати та прати, а потім була пастушкою для худоби та овець»*¹⁶³. Подеколи німці разом із шуцманшафтом вчиняли полювання на партизанів, і, відповідно на «сімейні» табори євреїв під їхнім захистом. *«Нам доводилося швидко тікати з одного місця в інше в лісі за болотами, доки не закінчиться полювання і ми не зможемо відбудувати свій табір. Наше становище під час полювання взимку було важким. Нам доводилося тікати без одягу чи найнеобхідніших речей, у снігу... Ми спали на снігу та льоду без накриття та обігріву»,* — розповідала про такі випадки Зоя Балер¹⁶⁴. За спогадами Зої, у їхньому

¹⁶¹ Run, my Child. The Story of Sam and Rachel Boymel. Jerusalem : Yad Vashem, 2010. P. 63.

¹⁶² Comments and Remembrances on the Ancestral Home of Melnitze... P. 57.

¹⁶³ Ibid.

¹⁶⁴ Ibid. P. 58.

«сімейному» таборі перебували близько 100 євреїв, більшість із яких була родом із Маневичів. Їм часто доводилося самим забезпечувати собі харчування, зокрема красти в селян городину і запаси на зиму. Одного разу, коли на партизанський загін напали німці, його командири хотіли залишити «сімейний» табір, щоб урятувати життя бійців. Проте командир загону Бринський наказав евакуювати євреїв разом із партизанами¹⁶⁵.

Із 1943 р. «сімейному» табору загрожували не лише німці й поліція, а й бійці УПА, які протистояли радянському партизанському руху й усім, хто був під його протекцією. Була і внутрішня загроза: серед радянських партизанів також були ті, що вороже ставилися до євреїв, хоча офіційно цей рух не був антисемітським: *«Серед партизанів було багато антисемітів, і багато разів щось траплялося з євреями, особливо з євреями у бойових загонах. Кілька євреїв було вбито без будь-якої причини чи злочину їхніми друзями та командирами. Я пам'ятаю єврейського хлопчика, якого вбив російський партизан із Москви»*¹⁶⁶. Можна припустити, що під такою протекцією траплялися і прояви сексуального насильства, хоча Зоя не згадує про це.

Зоя Балер завдячує радянським партизанам життям, однак вона не схильна була ідеалізувати своїх рятівників, що надає їй розповіді більш збалансованого характеру.

Хоч би там як, захист партизанів усе ж давав шанс дожити до кінця війни. Цю форму допомоги не можна назвати цілком «праведною», адже ті, кому допомагали, подеколи зазнавали насильства з боку рятівників. Мешканці «сімейних» таборів мали працювати, щоб забезпечувати себе та партизанів їжею, виконувати іншу допоміжну роботу в обмін на порівняну безпеку. Заради правди треба зазначити, що радянські партизанські загоони не мали жодної централізованої вказівки від Москви про порятунок євреїв. Кожен випадок порятунку був результатом ініціативи керівників конкретних партизанських об'єднань.

¹⁶⁵ Comments and Remembrances on the Ancestral Home of Melnitz... P. 59.

¹⁶⁶ Ibid.

Порятунок євреїв Голоб і Мельниці місцевими селянами

Українська селянка Марія Федорівна, яка під час Другої світової війни мешкала на хуторі поблизу Голоб, розповіла, що її батьки без будь-яких коштів чи іншої вигоди допомагали євреям: «Наш тато їх на хуторі переховував стільки, що вже, я кажу, якби вони встали, казали, що “ми тебе, Федор, як будем жити, то озолотимо”. Як будуть жити. Але ж він помер, тато, так. Шо він їх як тримав?.. Мама спече хліб, то вона по кусочку в нашу хату тим діткам. Я подою корову і несу діткам по стакану молока. Ну то ж то вони в нас не йдуть, ідуть на хутори, ліс та хата, як на хуторі жили. Тільки хата – випускай і в ліс саме. То вони тільки вже собаки в лісі загавкотять, то вже тато знає, що німці є. То вони раз-два, відкрили двері – і в ліс, і тій ямі. Ми спасли життя не одному євреєві»¹⁶⁷.

Ще один випадок порятунку єврейської сім'ї із Голоб українцями зафіксовано у Картці Праведника України. Коли сім'я Герштейнів почула про розпорядження, яке зобов'язувало євреїв Голоб зібратися на площі поблизу синагоги, вони вирішили, що це пастка. Глава сімейства Мотя Герштейн, його дружина Гітель і діти Хава, Бася та Янкель пішли до лісу й кілька тижнів поневірялися там, щоденно змінюючи місце ночівлі. Коли ж вони відчули, що наближаються прохолодні ночі, вирішили піти до своїх знайомих із с. Новий Мосир – української сім'ї Книшів. Хава Герштейн (у 2000-х вона давала інтерв'ю вже під своїм американським іменем – Елайн Девіс) згадувала: «Мати до війни приїжджала в це містечко до Книш Агафії і там була по кілька днів, шила спідниці, сукні людям. Вони попросилися допомогти нам, і вона з донькою Ольгою Петрівною прийняли нас, ховали в клуні на сніг і носили, що було поїсти, спеціально в той час, як годували свою худобу, у відерці, щоб було непомітно,

¹⁶⁷ Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Марією Федорівною Янко (Андрощук), 1926 р. н., смт Голоби Ковельського р-ну Волинської обл., 11 серпня 2022 р., інтерв'юери А. Усач, А. Яценко.

що вони часто ходять у клуню»¹⁶⁸. Анна Книш розповіла, що її сім'я була знайома з Герштейнами ще з міжвоєнних часів: «У молодості моя мама дружила з Гітлею Герштейн. Вони мешкали у селі Майдан Ковельського району. У 1935 році моя мама залишилася вдовою, помер батько, і нас залишилося четверо і своє господарство та земля. Тяжко було, роботи багато, але голодувати ми не голодували, ну і помічники мамі погані були... так що мама знала горе і співчувала іншим»¹⁶⁹. Особисті знайомства, дружба, сповідання спільних цінностей чи будь-які інші ситуативні ідентичності могли відіграти ключову роль навіть в умовах жорстокого воєнного часу. Сім'я Книшів, в якій окрім дорослої Агафії було ще троє доньок — Анна, Ольга й Марія, надавала притулок своїм єврейським друзям із листопада 1942 до травня 1943 р. Вдень єврейська сім'я постійно перебувала в клуні, а вночі вони могли поодинокі на кілька годин виходити й прогулюватися до лісу. Під час однієї з таких прогулянок Мотя і Гітель Герштейни дістали обмороження, й сім'я Книшів лікувала їх народними засобами. Гітель довелося на кілька тижнів переселити до будинку й відігрівати поблизу печі. Саме в цей час до них навідалися «поліцаї», бо хтось доніс, що сім'я переховує євреїв. Лише дивом вони не помітили Гітель, яка сиділа біля печі. Ось як про іншу зустріч із «поліцаєм» із сусіднього села розповідала Анна Книш: «Ми мешкали далеко від райцентру..., німці у нас бували рідко, але своїх більше боялися, що вони видадуть, як побачать. Ну хтось пронюхав якраз у морози, і мама змушена була вирушити вночі із сусідкою Босовенко Наташею в наш стіг сіна на болото, там була зроблена ніша, і вони просиділи там кілька днів. І знайшовся ідол, що вистежив і вимагав золото, а в них, крім душі, нічого не було. Прийшов до мамі і сказав, мовляв, дивися, що в тебе в стогу. А сам він був поліцаєм. Мама сказала, що не знала, і пам'ятаю, дуже просила його не чіпати їх. Він же їх добре знав, це мешканець с. Кути поруч із нашим селом — Федось»¹⁷⁰. І цього разу

¹⁶⁸ Картка Праведника України. Розповідь Елайн Девіс.

¹⁶⁹ Там само. Розповідь Книш Ганни Петрівни.

¹⁷⁰ Там само.

сім'ї Герштейнів удалося врятуватися, не постраждав ніхто і з Книшів. Після цього сім'ю Герштейнів перемістили до іншого місця. Відтак поліція прийшла з обшуком, однак знову нічого й нікого не знайшла. На жаль, у Картці Праведника записано лише короткі спогади учасників тих подій (як українок із сім'ї Книшів, так і вцілілих Герштейнів), тож можемо лише припускати, як усе відбувалося насправді. Однак точно відомо, що завдяки багатьом зусиллям і везінню українській сім'ї Книшів вдалося врятувати єврейських друзів — родину Герштейнів.

Про не менш промовистий випадок порятунку єврейської дитини українською сім'єю розповіла Марша Тішлер. Вона емоційно й дуже влучно описала ситуацію, в якій опинилися євреї Голоб: *«Я була здивована багатьма речами. Мене здивувала та допомога, яку вони отримали від кількох людей, переважно українців. Мене здивували ті жахливі речі, які зробили з моїми дідусям та бабусею, коли вони пішли до своїх колишніх сусідів та знайомих, яких вважали власними друзями. Їх прогнали, натравивши на них собак... Мене здивувало те, що мама сказала: “Я не знаю, чи була б я доброю [людиною] у тому випадку, якби хтось прийшов до мене та попросив про схованку, і якби я водночас знала, що це загрожуватиме мені та моїй сім'ї”»*¹⁷¹. Марші було лише кілька місяців, коли її тато й мама вирішили, що переховуватися в лісі з наближенням морозів разом із такою маленькою дитиною — це самогубство. Вони дійшли неймовірно складного рішення сховати Маршу в якійсь українській сім'ї. Тато Марші і його товариш уже несли дитину до будинку неподалік, однак, за нещасливим збігом обставин, саме в цей час по сусідству службовці допоміжної поліції влаштували пиятику. Не маючи іншого виходу, чоловіки залишили дитину на порозі, а самі зачайлися неподалік і спостерігали за тим, що відбувалося: *«Багато разів мій тато тоді був готовий піти та забрати мене назад, але його товариш стримував його силою, кажучи, що це єдиний спосіб залишити мене живою. Він говорив: “От побачиш, вона виживе й ми виживемо,*

¹⁷¹ Marsha Tishler, Interview 35684, Part 2.

і тоді, коли вона збереться одружуватися, – я поведу її під вінець”. Насправді саме так і сталося – вони всі вижили, і близький друг мого тата разом зі своєю дружиною відвели мене під вінець»¹⁷².

Відтак українська сім'я виявила поблизу свого будинку підкинуте дитя, однак не захотіла забрати його собі й викликала сільського старшину. А далі стався неймовірний збіг обставин. Старшина був у від'їзді, тож замість нього прийшов його заступник Адам – близький друг бабусі й дідуся Марші. Він одразу ж зрозумів, чия це дитина, і вирішив її врятувати, однак зробити це, за словами Марші Тішлер, було непросто: «Він забрав мене до поліційної станції в Голобах, і вони провели цілий день, намагаючись вирішити, що зі мною робити. Дехто з них хотів убити мене. Інші ж заперечували, кажучи, “а що коли вона виявиться польською дитиною. У такому випадку ми не можемо вбити її”. Вони відправили запит до штабквартири гестапо в Ковелі (сусіднє місто). Вже до кінця того дня звітти надійшла відповідь: “Віддайте її будь-кому, зрештою ми подбаємо про неї”»¹⁷³.

Адам забрав Маршу до себе, а згодом відніс до своєї сестри Василини і її чоловіка Олександра. Вони були вже немолодого віку й бездітні. Спершу ідея прихистити єврейську дитину їм дуже не сподобалася. Однак Адаму вдалося їх умовити. Він навіть відправив до них свою дружину, щоб та навчила Василину, як доглядати за маленькими дітьми. Увесь період окупації аж до звільнення вони піклувалися про Маршу й дуже прив'язалися до неї. Кілька разів односельці доносили на них, і їм доводилося відкуповуватися від службовців місцевої поліції або ж інших місцевих мешканців, які вимагали за своє мовчання грошей. Одного разу трапився випадок, який мало не завершився вбивством дитини:

«Десь два з половиною роки Василина й Олександр турбувалися про мене. Окрім погроз тих, хто приходив у їхній будинок, траплялися й інші випадки. Наприклад, одного разу Василина та Олександр отримали листа (дуже офіційного

¹⁷² Marsha Tishler, Interview 35684, Part 2.

¹⁷³ Ibid.

документа), в якому було розпорядження в певну дату доставити мене до сусіднього містечка. Василина поспішила до Адама й запитала: “Що мені робити?”. Він відповів: “Треба йти, бо якщо не підеш, вони прийдуть та вб’ють тебе”... Проте вона прийшла дуже пізно й сказала, що у неї зламалося колесо на підводі або щось тому подібне... На час її прибуття всіх дітей, яких там зібрали, вже розстріляли. Вона почала сперечатися з капітаном, який був дуже злим на неї й готовим застрелити мене. Тоді вона сказала: “Спершу застрельте мене”. Проте він виявився не готовим вбивати українців, тому що сам був службовцем української поліції. То не німці були. Тоді він сказав: “Забирай її додому, принесеш наступного разу”. Так вона й врятувала мене тоді»¹⁷⁴.

Це свідчення підтверджує той факт, що Маршу переховували майже відкрито й службовці поліції знали про її єврейське походження. Можливо, не бажаючи накликати біду на своїх знайомих українців, які вдочерили дівчинку, вони зрештою не чіпали її.

Згодом Васи́ліні й Олександрю також довелося тікати зі свого села й переховуватися, адже була загроза нападу польських загонів самооборони під час розгортання українсько-польського протистояння на Волині в 1943 р. У цей час маленька Марша сильно захворіла на тиф і ледве не померла. Коли ж вона одужала, Василина й Олександр не захотіли повертати її батькам, які пережили війну, переховуючись у місцевих лісах і отримуючи їжу від селян. Батьки Марші змушені були викрасти дочку в її рятівників. Цей факт, можливо, було замовчано, коли Олександрю та Васи́ліні Ярмолюкам надали звання Праведників народів світу. Однак їхній вчинок із порятунку дитини, безумовно, гідний захоплення.

Також євреям часто допомагали поляки. В умовах наростання українсько-польського конфлікту 1943 р. вони все більше гуртувалися перед загрозою з боку УПА, ймовірно відчуваючи, що їхні села були вразливими острівцями посеред української більшості. Саме так урятувався Михайло Шафір

¹⁷⁴ Ibid.

після того, як уся його сім'я загинула буквально в нього на очах. Тиняючись від одного села до іншого, він зрештою повернувся до тієї польської сім'ї, яка допомагала Шафірам спочатку і змусила їх піти через страх за власне життя. Дізнавшись про вбивство батьків і сестри Михайла, поляки, можливо, відчули певну провину: «Вони всі дуже співчували й жаліли, що загинули мої батьки. Кажуть: “Ми ж вас не проганяли. Побудеш у нас, скільки зможемо – будемо тебе ховати”»¹⁷⁵. За його словами, у 1943–1944 рр., коли почався україно-польський конфлікт, багато місцевих поляків прихищали євреїв. Можна припустити, що місцеві поляки, відчувши загрозу від серйознішої військової сили в регіоні (УПА), зрештою проявили більше співчуття до євреїв. Та й боятися ймовірно вже не було чого: відтепер їх могли вбити просто тому, що вони тут мешкають, незалежно від того, допомагають вони євреям, чи ні. Сім'я ж, у якої переховувався Михайло Шафір, допомагала євреям ще від моменту вбивства голобських євреїв у 1942 р.

Михайло Шафір перебував у цьому польському поселенні за 6 кілометрів від Голоб до приходу перших загонів радянських солдатів, а відтак добровільно пішов на службу до війська. Його загін одразу потрапив в оточення, однак до загрози загибелі Михайлові вже було байдууже: «Ну в оточенні, так в оточенні, це ж вже не так, що я один єврей. Якщо потрібно загинути – я був готовий загинути...»¹⁷⁶. Загинути в нелюдських умовах або героїчно померти поряд із солдатами, які ставилися до нього як до людини, – це дві діаметрально протилежні речі. Ймовірно, саме це мав на увазі Михайло. На щастя, він вибрався з оточення і зміг пережити війну.

Коли Михайло переховувався у польському поселенні, а Лея і Зоя – в таборі радянських партизанів, службовці допоміжної поліції Мельниці Козловський, Коваль і Михалюк та сільський старшина Михайло Дудар і надалі могли загрожувати їхнім життям. Станом на 1943–1944 рр. всі четверо

¹⁷⁵ Mikhail Shafir, Interview 29914, Part 2.

¹⁷⁶ Ibid., Part 3.

перейшли до лав УПА. Остання ж перманентно конфліктувала з радянськими партизанами та польським населенням краю. Ці конфлікти зменшували шанси вцілілих євреїв на виживання, постійно звужуючи площу їхніх ландшафтів безпеки¹⁷⁷.

У Голобському районі Волинської області війну пережили 94 євреї¹⁷⁸. Це значно більше, ніж в інших районах цієї області, де їх кількість варіювалася, переважно, від нуля до 15 осіб (загалом на теренах західної Волині від 1 % до 5 %). Дані наведено згідно з обліком національного складу населення станом на 1 вересня 1944 р., коли більшість євреїв ще не встигла повернутися з евакуації. Проте, якщо згадати, що в серпні 1941 р. в Голобському районі мешкали 2810 дорослих євреїв¹⁷⁹, то 94 вцілілі особи — це близько 3,3 %. Звісно, не всі з цих євреїв були родом із Голобського району, дехто міг знайти там тимчасову домівку після завершення нацистської окупації.

Завдяки чому рівень виживання в Голобському районі був вищим, ніж в інших місцевостях? Можливо, голобським євреям частіше допомагали радянські партизани, польські та українські селяни. Вцілілі євреї подекуди доживали до завершення нацистської окупації не завдяки якимось абстрактним Праведникам, а за сумою дрібних форм допомоги. Ймовірно не меншу роль відіграли безлюдна лісисто-місцевість і щасливий збіг обставин, коли дивом удавалося

¹⁷⁷ Досліджуючи історію Голокосту, Тім Коул зосередився на вивченні реальних і ментальних (уявних) просторів із перспективи жертв — так званих ландшафтів Голокосту. На його думку, Голокост був не просто чимось, що трапилося в окремий час та в окремому місці. Це була подія, яка продукувала нові місця — гетто, табори — на всій території Європи або ж перетворювала більш знайомі місця, як-от річки й дороги, на геноцидні пейзажі. Копання бункерів у лісах жертвами Голокосту, які втекли з гетто, — ще один спосіб, у який Голокост продукував нові простори. На думку Коула, ландшафти Голокосту — це не тільки місця ув'язнення та вбивств, а й переховування та втечі. Детальніше про це див.: Cole Tim. Holocaust Landscapes. London; Oxford; New York; New Delhi; Sydney : Bloomsbury, 2016.

¹⁷⁸ ДАВО. Ф. Р-295. Оп. 2. Спр. 424. Арк. 3.

¹⁷⁹ Там само. Ф. Р-149. Голобська районна управа. Оп. 1. Спр. 1. Переписка з обласною управою. Арк. 3.

уникнути майже гарантованої загибелі. В загальній атмосфері насильства траплялися благородні вчинки. Дуже промовистою тут є історія Марші Тішлер: вижити вдалося не лише їй (завдяки родині Ярмолюків), а й обом її батькам і навіть друзям батьків.

ПОВЕРНЕННЯ ВЦІЛИЛИХ ЄВРЕЇВ ДО ГОЛОБ І МЕЛЬНИЦІ

Після приходу Червоної армії та повторної радянської окупації західної Волині деякі вцілілі євреї спробували повернутися до своїх домівок. Однак у більшості випадків виявилось, що повертатися вже немає куди. Їхні будинки або були знищені, або зайняті іншими власниками, які не дуже радо зустрічали попередніх господарів. Це зовсім інший світ, в якому ніби вже не було місця для євреїв.

Одній із єврейських сімей Голоб вдалося повернутися до свого дому, в якому ніхто не мешкав. Хана Гітеліс розповіла, що в цій оселі було влаштовано перевантажувальний пункт для євреїв із Голоб і сусідніх сіл: «Вони відвели нас до маленького села Голоби. Це було маленьке містечко. Ми пішли в це містечко й там зустріли євреїв у будинку. Це була сім'я, що повернулася й знайшла свій будинок. Потім всі [євреї] могли приходити в цей будинок. Там зібралось близько 30 євреїв. Ми перебували там десь впродовж тижня. Нам давали їсти, кожен, хто мав щось поїсти – ділився з нами»¹⁸⁰.

Лея Рог змогла повернутися до Мельниці лише на один день, щоб поглянути на свій колишній будинок і забрати поштову листівку від сестри Тойби, яка писала їй за старою адресою. Виявилось, що будинок їй уже не належить, а ковальню забрав собі колишній український учень її тата¹⁸¹.

¹⁸⁰ Chana Gitalis, Interview 2851. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 3 Parts (Part 2).

¹⁸¹ Leia Rog, Interview 36668, Part 3.

Попри все це, Лея Рог вирішила залишитися в повоєнній УРСР. Можливо, на її вибір вплинув той факт, що її врятували члени комуністичного підпілля. Вона все життя прожила спочатку в УРСР, а потім у незалежній Україні й із пієтетом згадувала про радянську владу.

Євгенія Прес перебувала у дещо кращому становищі, адже її сім'я пережила війну в евакуації в Ташкенті: «Коли ми прибули туди (до Мельниці. — П. Д.) й нікого не знайшли, це було дуже сумно. Місцеві люди розповіли нам, що трапилося. Ми залишилися там і намагалися знайти якусь роботу. Там були росіяни, ми розповіли їм, що приїхали з Ташкента. Це давало нам певні привілеї, тому що ми були там, а не під німцями. Завдяки цьому ми змогли дуже швидко отримати роботу»¹⁸². Пропрацювавши поблизу Мельниці ще деякий час, Євгенія зрозуміла, що звичний для неї світ зник. Тому вона скористалася можливістю емігрувати.

Зоя Балер у своїх спогадах навіть не згадує про будь-які спроби повернутися до рідної Мельниці. Одразу після повторної радянської окупації західної Волині в 1944 р. вона опинилася в Рафалівці, бо туди їхній «сімейний» табір спрямували радянські партизани. Згодом вона розповіла про свою подальшу долю: «Спочатку я поїхала до Рівного, де мене віддали до дитячого закладу, дитячого будинку, організованого російською владою»¹⁸³. Там єврейські діти мешкали разом з російськими та українськими дітьми. Гої знущалися з нас... Велика кількість євреїв, які вижили, зібралися разом і організували філію організації «Бріха», щоб забезпечити переправлення євреїв за межі Росії, спочатку до Румунії та Польщі з подальшою метою потрапити до Палестини. Ми налагодили зв'язки з організаторами «Бріха», і разом з іншими євреями я поїхала до Польщі та прибула до Лодзя»¹⁸⁴. Видається, що після війни перед Зоєю Балер не стояла ди-

¹⁸² Eugeia Press, Interview 37579, Part 1.

¹⁸³ Чимало євреїв, які виїхали до західних країн, згодом перейняли багато тамтешніх стереотипів про СРСР, який громадськість досі вкрай часто ототожнює з «Росією».

¹⁸⁴ Comments and Remembrances on the Ancestral Home of Melnitze... P. 59.

леми, що робити надалі: залишатися на Волині чи емігрувати й облаштовувати своє життя за кордоном.

Отже, як бачимо, у євреїв було два протилежні шляхи після звільнення від нацистської окупації. Було значно більше чинників, які спонукали їх поїхати, аніж залишитися, однак людська доля незбагненна.

Сім'я Марші Тішлер також вирішила емігрувати. Перед цим вони замирилися із українською сім'єю Ярмолюків, що, як уже згадано, спочатку не хотіли повертати дівчинку її справжнім батькам. Батьки Марші навіть запропонували Василю та Олександрові приєднатися до них: «Перед тим, як мої батьки залишили Польщу¹⁸⁵ (коли вони вже були готові їхати з Польщі), вони пішли до Василю та Олександра й сказали: “Ми ідемо. Польща багата кров'ю всього нашого роду. Земля тут пропахла кров'ю. Нам більше нічого тут робити, ніхто вже не залишився тут [із наших рідних]. Поїхали з нами, й ми будемо ставитися до вас, як до своїх батьків, а в нашої доньки буде двоє батьків. Ми подбаємо про вас”. Василю та Олександр деякий час розмірковували над цим. Зрештою вони сказали: “Ми подумали над цим, ми вже старенькі, тут наші сім'ї, наше господарство тут, все, що ми маємо, – тут. Ми не можемо так швидко пристосуватися, як ви”»¹⁸⁶. Все важливе для Ярмолюків було в Україні. Натомість місцевих євреїв, на жаль, мало що тримало на цій території – за час війни вони втратили все або майже все.

Євреї, які вирішили емігрувати, були змушені кілька років поневірятися в погано облаштованих і переповнених таборах для переміщених осіб. Уже маючи статус вільних людей, вони страждали від холоду, недоїдання, хвороб і браку медикаментів. Марша Тішлер детально описує своє життя в одному з таких таборів у Кремоні: «Коли ми перебували в таборі для переміщених осіб в Італії, ми жили в одному просторі з багатьма людьми. Відтак мої перші спогади про

¹⁸⁵ У цьому випадку оповідачка вживає «стару» назву територій – Польща, ймовірно маючи на увазі попередню державу, яка тут існувала ще в міжвоєнний період.

¹⁸⁶ Marsha Tishler, Interview 35684, Part 4.

людей – це величезні кімнати з двохярусними ліжками, на яких перебували жінки та діти. Чоловіків розміщували окремо. Тому я пам'ятаю велику кількість людей. Оскільки я була дуже хворою, мій тато зміг zorganizувати для нас більш приватну кімнату. Це була маленька кімнатка, розділена мотузками й простирадлами. Там мешкало близько чотирьох чи п'яти сімей»¹⁸⁷. Лейкачі кілька років жили у різних таборах в Італії і зрештою емігрували до США. Ще багато років у них пішло на інтеграцію та облаштування життя в новій країні.

Отже, після визволення від нацизму вцілілі євреї Голоб і Мельниці, либонь, не відчували раптового полегшення чи звільнення від страждань. Небезпека не минула, хоч і зменшилася. Життя не стало прекрасним і вільним.

ПОКАРАННЯ ЗА ЗЛОЧИНИ Й ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ У ГОЛОБАХ І МЕЛЬНИЦІ

Як зазначено вище, лише 94 євреї Голобського району (із понад півтори тисячі) змогли пережити Голокост¹⁸⁸. Більшість із них вирішили залишити територію СРСР. Саме так після Другої світової війни зник традиційний мультиетнічний простір. Нині в Мельниці мешкають близько пів тисячі осіб. Єврейська громада Голоб і Мельниці назавжди зникла із цих населених пунктів.

Покарання винуватців

Ключову відповідальність за Голокост у Голобах і Мельниці несуть представники нацистської окупаційної влади.

¹⁸⁷ Ibid., Part 1.

¹⁸⁸ ДАВО. Ф. Р-295. Оп. 2. Спр. 424. Арк. 3.

Причини Голокосту не треба шукати в міжвоєнній історії україно-єврейсько-польських відносин, вони пов'язані з народженням і зростанням нацистського тоталітарного режиму. На жаль, лише незначну частину службовців німецьких розстрільних батальйонів було покарано у повоєнний період.

28 вересня 1966 р. регіональний суд Ольденбурга засудив колишнього гебітскомісара Ковельської округи Еріха Касснера до пожиттєвого ув'язнення. Цей посадовець опосередковано відповідав за вбивство євреїв Голоб і Мельниці, хоча й безпосередньо не був присутній на місці розстрілу. Саме по тому, як він обійняв цю посаду (попередника заарештували, зокрема, за те, що брав хабарі від євреїв), процес убивства євреїв у всій Ковельській окрузі суттєво пришвидшився¹⁸⁹.

Заступник керівника 2-ї роти батальйону поліції порядку № 314 Франц Бауер, відповідальний за вбивство більшості єврейських чоловіків Мельниці на початку серпня 1941 р., потрапив до радянського полону 3 травня 1945 р. Він пройшов табори поблизу Мемеля і за Свердловськом, важко хворів на тиф і був звільнений з ув'язнення за станом здоров'я. У 1948 р. Бауер повернувся до Західної Німеччини, у 1949–1951 рр. пройшов курси перепідготовки для креслярів. Працював у різних компаніях інженером-конструктором до виходу на пенсію в 1977 р. У 1960 р. Бауер навіть намагався поновитися на службі в Бундесвері (збройних силах ФРН), однак його заявку відхилили. Був двічі одружений, від першого шлюбу мав доньку, а від другого — двох синів¹⁹⁰. Загалом Бауер прожив цілком щасливе й повноцінне життя. Вже в пенсійному віці він потрапив на лави підсудних за свої діяння під час Другої світової війни. 26 травня 1982 р. рішенням 5-ї кримінальної палати окружного суду в м. Траунштайн його засудили за вбивство євреїв до ув'язнення термі-

¹⁸⁹ Kowel. *Encyclopedia of Camps and Ghettos*, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1390.

¹⁹⁰ Justiz Und Ns-Verbrechen BD. XLV, Verfahren NR. 873–891 (1981–1984), Prof. Dr. C. F. Rüter, Dr. D. W. de Mildt, Stichting voor wetenschappelijk onderzoek van nationaal-socialistische misdrijven, Amsterdam, LFD.NR.878 JUNSV BD. XLV (271). URL: <https://junsv.nl/home>

ном 5 років і 6 місяців. Окрему увагу в обґрунтуванні суд приділив злочинам Бауера в Голобському районі¹⁹¹.

Найтяжчі вироки, втім, отримали не ключові організатори, а місцеві помічники — службовці допоміжної поліції. Адже вони мешкали на території тоталітарного СРСР, влада якого прагнула якнайсуворіше покарати пособників нацистів і вибудовувала на цьому нову політику кристалізації радянської ідентичності. Перші судові процеси відбулися дуже швидко після повернення радянської окупації, ще під час Другої світової війни. Час, безумовно, також мав значення для особливо суворого покарання злочинців.

Трьох службовців допоміжної поліції — Олександра Козловського, Олексія Коваля та Андрія Михалюка — судили не тільки за участь у вбивствах євреїв, а й за перебування у лавах УПА. В липні 1944 р. їх визнали винними й засудили до найвищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією майна.

Михайло Дудар, який під час нацистської окупації був старшиною в Мельниці, також отримав у липні 1944 р. дуже суворий вирок — 20 років виправних робіт із конфіскацією майна. Помер в ув'язненні в Харкові у 1944 році.

У 1974 р. було встановлено ще кілька імен колишніх службовців допоміжної поліції, причетних до Голокосту в Голобському районі. До Мельниці повернувся Іван Климовець, який доти переховувався під іншим ім'ям на Донбасі. Односельці його викрили й повідомили про це до міліції. Під час допиту було з'ясовано місце перебування інших колишніх поліцаїв: Степана Степановича Загурського, Євгена Демидовича Гоголюка та Павла Дмитровича Перебайчука. Спочатку суд виніс усім трьом смертний вирок, проте для двох останніх його зрештою замінили на 15 років виправних робіт у таборах¹⁹².

Керівник допоміжної поліції Голоб Пашкевич до зали судових засідань не потрапив: він загинув у лавах УПА влітку

¹⁹¹ Ibid. BD. XLV (408).

¹⁹² Mielnica. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. II. Part B. P. 1423.

1943 р.¹⁹³ Керівника Голобської районної управи Федота Лимара до відповідальності не притягали. Він евакуювався до таборів переміщених осіб і переселився до Канади.

Імена та долі інших службовців української допоміжної поліції дотепер невідомі. Важко відповісти на запитання, чому ці особи брали участь у вбивствах євреїв: мали корисливі мотиви, просто виконували накази, перебували під впливом антисемітських ідей, сповідували радикальні ідеї ОУН і УПА абощо.

Вшанування пам'яті жертв Голокосту

У радянський період пам'ять про жертв Голокосту увічнювали переважно завдяки ініціативі єврейських громад, які збереглися в окремих населених пунктах. Місцеві органи радянської влади вкрай неохоче йшли на поступки у цій справі. Голокост у СРСР був небажаною темою. Про нього говорили у вузькому сімейному та дружньому колах, але не публічно. Розгорталася політика створення «радянської людини», і Друга світова війна відіграла особливу роль у цементуванні цієї нової ідентичності. Офіційні радянські органи насаджували ідею про те, що «радянський народ» здобув найбільшу в своїй історії «Перемогу», а нацисти хотіли знищити цей народ як такий незалежно від етнічного походження. Акцент на тому, що в нацистській політиці особливу роль відіграла національна належність окремих груп жертв, міг завадити цій новій ідентичнісній політиці режиму — спровокувати формування міфу про особливу єврейську жертвовність. Тож меморіальних знаків жертвам на місцях Голокосту на території УРСР або не було, або ж вони мали абстрактні надписи про «мирних радянських громадян», «старих, жінок і дітей» без означення їхньої етнічної належності.

Зважаючи на те, що єврейські громади Голоб і Мельниці загинули під час Другої світової війни, а більшість уцілілих

¹⁹³ Антонюк Ярослав. Український визвольний рух у постатях керівників. С. 530.

евреїв виїхала за кордон або ж змінила місце проживання, споруджувати меморіальні знаки у цих селах було нікому. Лише в період перебудови в СРСР почалися процеси плюралізації, які дали змогу говорити про Голокост гучніше. В цей час у багатьох населених пунктах України було встановлено пам'ятники жертвам геноциду. Чимало з них наслідували радянську традицію пам'яті, сформовану ще з середини 1960-х рр.: у написах на пам'ятниках ішлося не про євреїв, а про «радянських громадян», було зазначено неточну й часто завищену кількість жертв, не завжди правильну інформацію про місця вбивств. Усе це було наслідком як інерції радянської політики, так і браку повноцінних досліджень Голокосту в СРСР, які могли б пролити світло на маловідомі факти з минулого.

Промовистими прикладами впливу цих застарілих канонів меморіалізації жертв Голокосту стали меморіальні знаки в Мельниці та Голобах. На західній околиці с. Мельниця при в'їзді з боку Голоб у 1990 р. було встановлено меморіальний знак, виготовлений із лабрадориту. На ньому напис українською: «На цьому місці у 1942 році були знищені фашистами 1200 радянських громадян»¹⁹⁴. Тобто знак відображає типово радянську культуру пам'яті про «жертв фашизму» без зазначення етнічної ідентичності жертв і будь-яких згадок про Голокост.

Меморіальний знак у Голобах з'явився пізніше — 21 вересня 2003 р. Він містить такий напис: «На цьому місці фашистами та їх посібниками розстріляні євреї, мешканці селища Голоби та навколишніх сіл. Вічна їм пам'ять!». У 2014 році поряд зі знаком представники місцевої ініціативи встановили інформаційний стенд коштом міжнародного проекту «Захистимо пам'ять».

Завдяки тому, що невеличка ініціативна група освітян у Голобах долучилася до німецько-українського проекту «Мережа пам'яті»¹⁹⁵ (у минулому — проект «Захистимо

¹⁹⁴ Наконечный В. А. На еврейской волне. С. 49.

¹⁹⁵ Мережа пам'яті, офіційний вебсайт проекту. URL: <https://netzwerkerinnerung.de/uk/>

пам'ять»), у селищі нині регулярно відбуваються заходи зі вшанування пам'яті жертв Голокосту, школярі пишуть науково-дослідні роботи з цієї теми. В межах проекту «Мережа пам'яті» буде оновлено меморіальний знак та інформаційний стенд у Голобах. Представники ГО «Після тиші» записали кілька відеосвідчень українських очевидців, які розповіли про те, як відбувалися події Голокосту в Голобах.

Ці заходи вселяють надію у те, що пам'ять про життя і смерть єврейської громади Голоб і Мельниці не піде в небуття, стане уроком і пересторогою майбутнім поколінням. Лише в демократичній державі, де панують взаєморозуміння і толерантність, можна уникнути подібних злочинів.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Про Голокост у єврейських громадах Голоб і Мельниці довгий час було обмаль досліджень. Перша фундаментальна праця з історії Голокосту на західній Волині, яка дає нам змогу зрозуміти загальний регіональний контекст цих подій, належить ізраїльському історичу Шмуелю Спектору — «Голокост волинських євреїв, 1941–1944»¹⁹⁶. Пишучи свою монографію ще в 1980-х рр., дослідник широко залучав не лише архівні документи, а й свідчення очевидців. Завдяки цьому робота Спектора була досить новаторською, як на той час, адже відображала перспективу не лише німецьких документів (так звану перспективу злочинців, досить популярну серед істориків другої половини ХХ ст., які найбільше довіряли саме німецьким архівним матеріалам), а й жертв Голокосту — євреїв. Проте про Мельницю та Голоби в праці Шмуеля Спектора є тільки кілька згадок без будь-яких детальних описів подій¹⁹⁷. Значно ціннішими

¹⁹⁶ Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944.

¹⁹⁷ Див., наприклад: Ibid. P. 262.

є узагальнення та висновки автора про основні етапи організації Голокосту на теренах західної Волині та ключові особливості його перебігу. Наприклад, Спектор виокремлює важливі для розуміння подій Голокосту в Мельниці й Голобах чотири етапи ліквідації волинських гетто, окреслює тенденції експлуатації єврейської праці та особливості пограбування жертв.

Значно сучаснішим із методологічного погляду є дослідження американського історика Джарета МакБрайда «Море крові та сліз», присвячене не лише подіям Голокосту, а й іншим проявам міжгрупового насильства на Волині під час Другої світової війни. Автор розглядає україно-польські відносини, роль загонів багатоетнічного шуцманшафту під час реалізації спочатку політики Голокосту, а згодом спалення місцевих сіл, ставлення радянських партизанів і бійців УПА до євреїв і поляків, вплив україно-польського конфлікту на долю євреїв, особливості порятунку євреїв, соціальну динаміку геноциду (різні форми поведінки місцевого українського, польського та чеського населення під час Голокосту). Ці контексти, висвітлені в праці Дж. МакБрайда, допомагають краще осмислити й концептуалізувати історію Голокосту в Голобах і Мельниці. Проте про перебіг подій у цих населених пунктах у дослідженні вченого також є лише кілька згадок¹⁹⁸.

Важливий методологічний висновок знаходимо в одній із останніх публікацій Дж. МакБрайда. Автор пропонує відмовитися від ідеї про те, що належність окремих українців Волині до націоналістичних або інших організацій автоматично означає, що їхні дії зумовлювалися ідеологією. Лише докладні мікродослідження допоможуть встановити справжні мотиви тих чи тих людей¹⁹⁹. Ця заувага є надзвичайно цінною для дослідження історії Голокосту, оскільки чимало службовців місцевого шуцманшафту згодом стали бійцями

¹⁹⁸ McBride Jared Graham. "A Sea of Blood and Tears". Pp. 331-332.

¹⁹⁹ McBride Jared. The Tuchyn Pogrom: The Names and Faces Behind the Violence, Summer 1941. *Holocaust and Genocide Studies*. 2022. Volume 36. Issue 3. Pp. 315-333.

УПА. Звісно, це не означає, що вони допомагали вбивати євреїв через свої ідеологічні переконання. Ба більше, велика кількість бійців УПА раніше не належали до ОУН і почасти навіть не мали прихильності до націоналістичних ідей. УПА формувалася не лише з націоналістів і патріотів. Чимало людей були мобілізовані туди із використанням різних форм примусу. Тому повстанська армія була результатом не лише націоналістичного руху на Волині, а й застосування інших мобілізаційних технік²⁰⁰.

Концептуальне значення має й праця американського історика Тімоті Снайдера «Чорна земля»²⁰¹. Попри серйозну академічну критику²⁰², це дослідження дає змогу, наприклад, зрозуміти загальний контекст ставлення націоналістичного та радянського підпілля до євреїв, специфіку й мотиви рятівних форм поведінки місцевого населення на Волині. Щоправда, вивчаючи останні, варто мінімізувати використання надміру політизованого й міфологізованого слова «Праведник». На практиці більшість уцілілих у Голокості змогла вижити не так завдяки міфологізованим Праведникам, як епізодичним формам допомоги з боку місцевого українського, польського, чеського тощо населення. Зрештою за прискіпливого аналізу виявляється, що чимало рятівників, яких визнали Праведниками народів світу, часто керувалися егоїстичними мотивами й мали багато сумнівів та амбівалентне ставлення до тих жертв, яким допомагали. Почасти про це йдеться і в дослідженнях Тімоті Снайдера²⁰³.

²⁰⁰ McBride Jared Graham. "A Sea of Blood and Tears". Рр. 41–43, 262.

²⁰¹ Снайдер Тімоті. Чорна земля. Голокост як історія і застереження. Київ : Медуза, 2017.

²⁰² Див. наприклад: Траверсо Е. «Чорні землі» Тімоті Снайдера: викривлення історії. *Спільне. Журнал соціальної критики*. Онлайн-публікація від 24.05.2017, URL: <http://commons.com.ua/ru/chorni-zemli/>. Чимало цінних зауважень про це дослідження містить дискусійний форум Міжнародного інтелектуального часопису «Україна Модерна»: Polonsky Antony, Поль Дітер, Струве Кай. Дискусія навколо книжки Тімоті Снайдера *Black Earth: The Holocaust as History and Warning* (New York: Tim Duggan Books, 2015). *Міжнародний інтелектуальний часопис «Україна Модерна»*. 2017. Число 24 («Єврейські історії українських теренів»). С. 202–216.

²⁰³ Снайдер Тімоті. Чорна земля. С. 219–237.

Надзвичайно важливою працею (як із методологічного, так і з фактологічного погляду) є дослідження Яна Річа «Винуватці Голокосту з німецьких поліційних батальйонів»²⁰⁴. Ця робота є своєрідним продовженням давнішої дискусії між функціоналістами та інтенціоналістами про те, в який спосіб німці перейшли від епізодичних вбивств до масового тотального знищення єврейського народу. Іntenціоналісти вважали, що був певний поворотний момент, коли віддали усно або письмово накази про початок вбивства. Функціоналісти схилилися до думки, що перехід до тотального знищення став результатом низки низових ініціатив офіцерів найнижчої керівної ланки, які зрештою нацистське керівництво схвалило постфактум. Як стверджує Крістофер Браунінг, ті місцеві ініціативи поліційних батальйонів, які відповідали довготерміновим цілям політики нацистського режиму (як-от перші масові вбивства, які дещо випереджали темпи політики Голокосту на окупованих територіях), зрештою було схвалено й швидко інституціоналізовано²⁰⁵. Саме цю позицію й обстоює Ян Річ — на прикладі діяльності батальйону № 314 німецької поліції порядку, що базувався на Ковельщині. Саме 2-га рота цього батальйону під керівництвом Франца Бауера була відповідальна за першу масову акцію вбивства євреїв с. Мельниця. Ян Річ доводить, що діяльність цієї роти була одним із промовистих прикладів того, як молодший офіцер на власний розсуд вирішував, кому з євреїв жити, а хто повинен загинути. Така поступова бруталізація солдат і молодших офіцерів батальйону в липні — серпні 1941 р. й призвела до переходу від епізодичних убивств до масового знищення всіх представників єврейської етнічної групи²⁰⁶. Праця Яна Річа містить багато цінної інформації про перебіг Голокосту в Голобах і Мельниці в липні — серпні 1941 р., коли тут діяла 2-га рота 314-го

²⁰⁴ Rich Ian. Holocaust Perpetrators of the German Police Battalions.

²⁰⁵ Browning Christopher R. Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers. P. 142.

²⁰⁶ Rich Ian. Holocaust Perpetrators of the German Police Battalions. Pp. 120–121.

батальйону німецької поліції порядку. Загалом висновки Яна Річа суголосні із відомим дослідженням Крістофера Браунінга²⁰⁷.

З одного боку, перехід від епізодичних до масових убивств відбувався за суттєвої ролі молодших офіцерів, які діяли на місцях. Це не був одномоментний процес за чітким розпорядженням згори. З іншого боку, загальний контекст подій підштовхує до висновків про те, що Голокост був спонсорованим державою геноцидом, і рішення ухвалювалися під впливом нацистської державної пропаганди та за чіткого керівництва органів державної влади Третього району. За висновком Дітера Поля, «...цілком очевидними є аргументи на користь організованого державою геноциду. Це чітко простежується, якщо порівняти Голокост із іншими геноцидами, в яких причетність суспільства була значно більшою»²⁰⁸.

Про роль суспільства та місцевих політичних організацій під час Голокосту на Волині йдеться в дослідженні канадського історика Івана-Павла Химки «Українські націоналісти і Голокост»²⁰⁹. У цій праці є чотири згадки про Мельницю і три покликання на Голоби без детальних розповідей про події. Це дослідження дає змогу зрозуміти, як ставилися ОУН і УПА до місцевих євреїв. Як висновує Химка, ані в ОУН, ані в УПА не було своєї версії «Жеготи» (організація в складі польського підпілля, що допомагала жертвам Голокосту), тому якщо окремі учасники ОУН чи УПА й рятували євреїв, то робили це не як члени цих організацій, а як окремі індивіди (часто навіть приховуючи таку діяльність від свого керівництва й побратимів)²¹⁰.

Про події Голокосту в Голобах і Мельниці згадано в кількох довідниках з історії Голокосту, зокрема в «Енциклопедії

²⁰⁷ Browning Christopher R. Ordinary Men.

²⁰⁸ Дітер Поль: «Станом на сьогодні майже відсутні комплексні дослідження історії Голокосту на теренах України». Вебсайт Міжнародного інтелектуального часопису «Україна Модерна». URL: <http://surl.li/eawtk>

²⁰⁹ Himka John-Paul. Ukrainian Nationalists and the Holocaust.

²¹⁰ Ibid. P. 371.

таборів і гетто, 1933–1945» за редакцією Мартіна Діна й Мела Гекера²¹¹ та в енциклопедії «Голокост на території СРСР» за редакцією Іллі Альтмана²¹².

Джерельну базу цього дослідження становлять кілька груп документів і свідчення очевидців. Серед документів важливе значення має листування Голобської районної управи з юденратами в Голобах та Мельниці і канцелярією гебітскомісара у Ковелі, що зберігається у фонді Р-149 «Голобська районна управа» Державного архіву Волинської області. Ці матеріали містять інформацію про створення юденратів, дискримінаційну політику нацистської окупаційної влади щодо євреїв, заборону останнім сповідувати релігійні культи тощо, статистичну інформацію про чисельність євреїв у Голобському районі²¹³.

Основні етапи організації Голокосту в Мельниці дають змогу відтворити матеріали кримінально-слідчої справи службовців місцевої допоміжної поліції: Олександра Козловського, Олексія Коваля та Андрія Михалюка та ін., що зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України²¹⁴. Цю справу було відкрито в 1944 р. у межах судового процесу над колишніми службовцями допоміжної поліції в Мельниці після повторної радянської окупації західної Волині в процесі розгортання німецько-радянської війни. Окрім свідчень службовців допоміжної поліції (які відображають перспективу місцевих винуватців Голокосту), справа також містить чимало свідчень українських селян і вцілілих євреїв і загалом проливає світло на деталі більшості акцій масового вбивства євреїв Мельниці. Попри це, документи потребують прискіпливого аналізу, зважаючи на те, як саме відбувалися слідчі процеси в радянській тоталітарній державі. Силові органи останньої не гребували тортурами під час допитів, а свідчення слідчі записували як

²¹¹ Mielnica. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. II. Part B. P. 1423.

²¹² Холокост на території СССР. С. 224.

²¹³ ДАВО. Ф. Р-149. Голобська районна управа. Оп. 1. Спр. 1–3.

²¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67721. Т. 1–3.

узагальнення зі слів підозрюваних та свідків (тобто не з «перших рук»). Водночас слідчі органи СРСР були особливо зацікавлені не лише в покаранні «колаборантів», а й у максимально об'єктивному відтворенні того, що відбувалося на Волині під нацистською окупацією, щоб зрозуміти рівень підтримки нацистської окупації місцевим населенням, виявити членів ОУН і УПА та інші антирадянські настрої. Архівно-кримінальні справи над «колаборантами» є надзвичайно важливим джерелом з історії Голокосту.

Ще одну групу джерел формують его-документи та усні історії. Записані українським населенням і вцілілими євреями спогади про події війни здебільшого містять коротку хроніку подій²¹⁵. Ширшу інформацію надають усні історії вцілілих євреїв та їхніх українських сусідів. Більшість свідчень євреїв зберігається в Архіві візуальної історії Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії. Ці спогади було записано із дотриманням хронологічного принципу. Якщо оповідачі не зазначали якоїсь важливої інформації, інтерв'юери ставили уточнювальні запитання. З одного боку, такі втручання не давали терапевтичного ефекту, який оповідач може отримати від відкритого наративного інтерв'ю, суттєво порушували текстуру пам'яті та зменшували кількість спонтанних виявів в оповідачів глибинної пам'яті (як, наприклад, в архіві Fortunoff)²¹⁶. З іншого, це давало змогу отримати максимально можливу кількість фактів про перебіг подій Голокосту²¹⁷. Архів містить близько 10 спогадів очевидців про події Голокосту в Голобах і Мельниці. Більшість оповідей належить вцілілим євреям. Вони проливають світло на особливості міжетнічних відносин у міжвоєнний пе-

²¹⁵ Див., наприклад: Климовець Йосип Ілліч. Дещо з пам'яті. *Діти війни: життя і долі, Спогади дітей війни Львівщини*. Львів : СПОЛОМ, 2013. С. 139–142; Рог Лея. Вистрели звучали непрерывно, обрывая невинные жизни. С. 358–359.

²¹⁶ Детальніше про це див.: Langer Lawrence L. *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*. New Haven and London : Yale University Press, 1991. P. 217.

²¹⁷ Детальніше див., наприклад: Shenker Noah. *Reframing Holocaust Testimony*. Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press, 2015. Pp. 248.

ріод. Відтворюючи пам'ять із перспективи пережитого під час Другої світової війни, більшість оповідачів схильні були ідеалізувати міжвоєнний період. Також вони розповіли про перебіг і основні етапи організації злочину в Мельниці та Голобах, переховування й ставлення до них місцевого не-єврейського населення, порятунк, повернення до своїх до-мівок у повоєнний період і подальше життя. Усні історії вці-лілих євреїв є неоціненним джерелом, яке допомагає від-творити події під час Голокосту й надати подіям у Мельниці й Голобах людського виміру. Саме наративні оповіді євреїв містять найбільше емоційних сюжетів, що розбавляють су-вору структуру історичного викладу, дають змогу читачам відволіктися від дат і фактів і встановити емоційну співпри-четність до подій минулого. Додатковим джерелом, яке містить упорядковані письмові спогади євреїв, є «Книга пам'яті», укладена кількома вцілілими євреями Мельниці й опублікована в 1994 р. у Тель-Авіві²¹⁸. Більшість із цих спо-гадів доступні івритом, англійською перекладено лише 78 сторінок із 267.

Свідчень українських сусідів, на жаль, зафіксовано неба-гато. Частково цю лауну заповнюють свідчення, записані експертами неурядової організації «Після тиші»²¹⁹, і матеріа-ли архівно-кримінальної справи, про яку йшлося вище²²⁰.

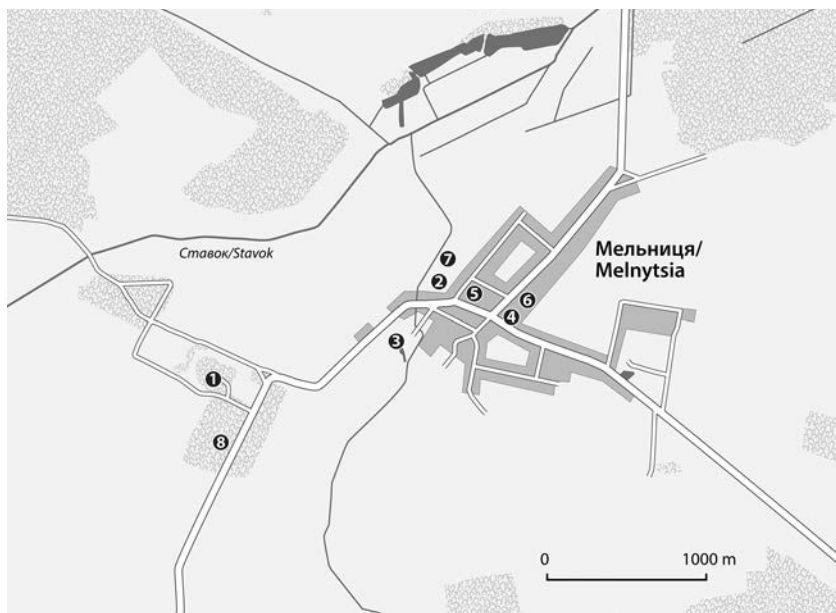
Загальною особливістю спогадів очевидців є те, що всі вони найчастіше пригадують місцевих виконавців подій — службовців допоміжної поліції, а не представників німець-кої жандармерії, які були ключовими організаторами й ви-конавцями масових убивств.

²¹⁸ Comments and Remembrances on the Ancestral Home of Melnitze... Р. 55. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/melnitsa/mele047.html#Page54>

²¹⁹ Див., наприклад: Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Марією Федорівною Янко (Андрощук), 1926 р. н., смт Голоби Ковель-ського р-ну Волинської обл., 11 серпня 2022 р., інтерв'юери А. Усач, А. Яценко; Усноісторичне інтерв'ю з Віктором Никифоровичем Мак-симчуком, 11.03.1932 р. н., смт Голоби Ковельського р-ну Волинської обл., 17 грудня 2022 р., інтерв'юери А. Усач, А. Яценко.

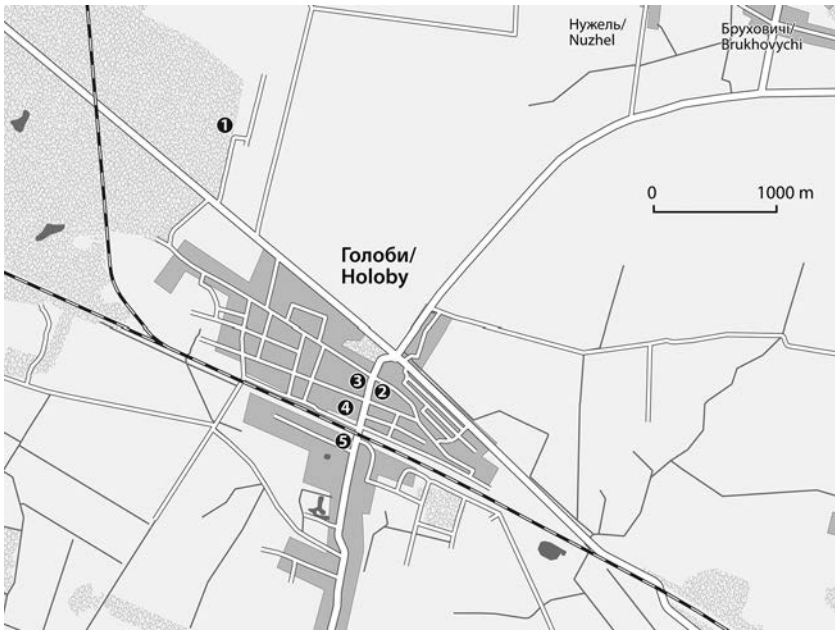
²²⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67721. Т. 1-3.

ІЛЮСТРАЦІЇ/ ILLUSTRATIONS

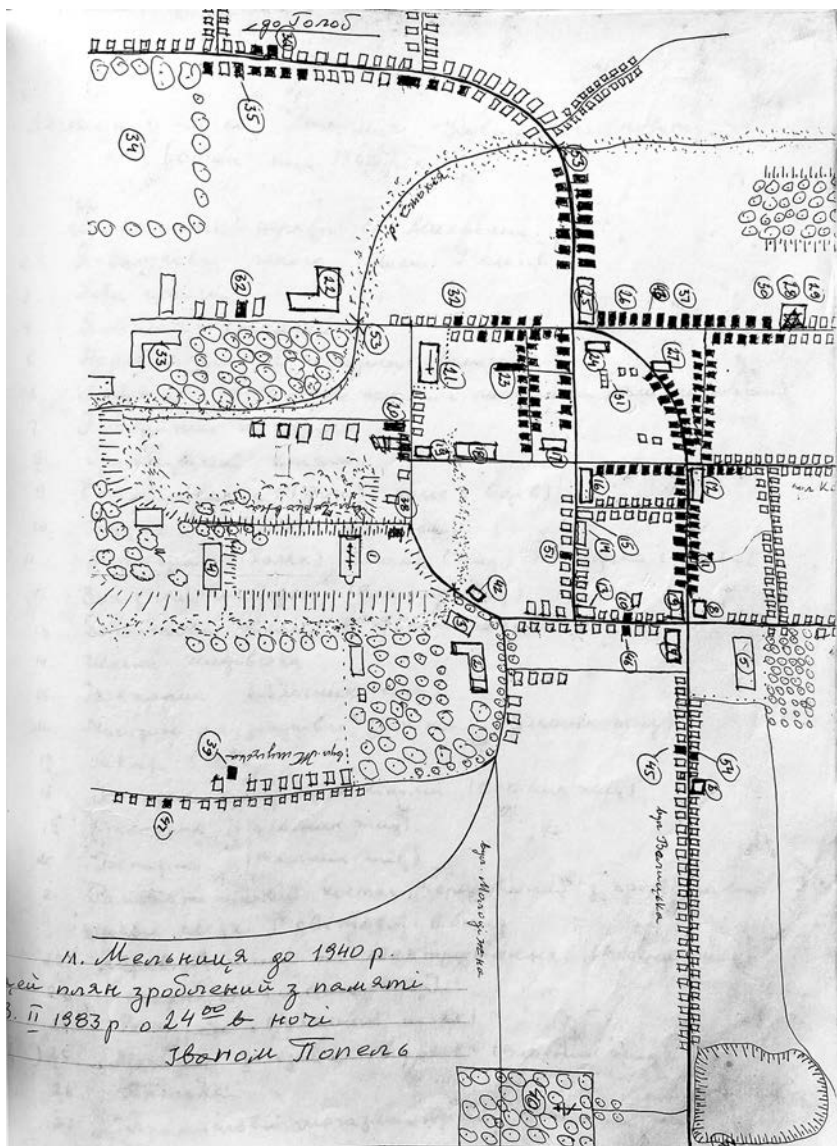
Сучасна мапа Мельниці: 1 – Пам'ятник жертвам Голокосту біля піщаного кар'єру. 2 – Колишнє місце розташування однієї з синагог і микви, нині сільськогосподарські угіддя. 3 – Колишнє місце розташування речового та тваринного ринків. 4 – Місце колишньої пожежної частини, де утримували євреїв-чоловіків Мельниці перед розстрілом. 5 – Вхід до гетто на колишній вулиці Божничній (сьогодні цієї вулиці не існує). 6 – Руїни будинку сім'ї Рогів. 7 – Старе єврейське кладовище. 8 – Колишнє нове єврейське кладовище, розібране радянською владою в 1960-ті роки (нині – сільськогосподарські угіддя).

Present-day map of Melnytsia: 1 – Holocaust memorial near the sand quarry. 2 – Former location of one of the synagogues and a mikvah, now agricultural land. 3 – Former location of the goods market and animal market. 4 – The site of the former fire station, where the male Jews of Melnytsia were detained before their murder. 5 – The entrance to the ghetto on the former Bozhnychna Street, which no longer exists today. 6 – The ruins of the Rog family's house. 7 – Old Jewish cemetery. 8 – The former new Jewish cemetery, dismantled by the Soviet authorities in the 1960s, now agricultural land.

Сучасна мапа Голоб: 1 – Пам'ятник жертвам Голокосту. 2 – Місце колишньої синагоги, сьогодні – аптека. 3 – Місце колишньої пожежної частини Голоб, де утримували євреїв перед розстрілом. 4 – Колишнє приміщення тюрми, де утримували євреїв напередодні їх убивства. 5 – Приблизне розташування гетто в Голобах.

Present-day map of Holoby: 1 – Holocaust memorial. 2 – The former synagogue building, now a pharmacy. 3 – The site of the former fire station in Holoby, where Jews were detained before their murder. 4 – The former prison building, where Jews were detained before their murder. 5 – Approximate location of the ghetto in Holoby.

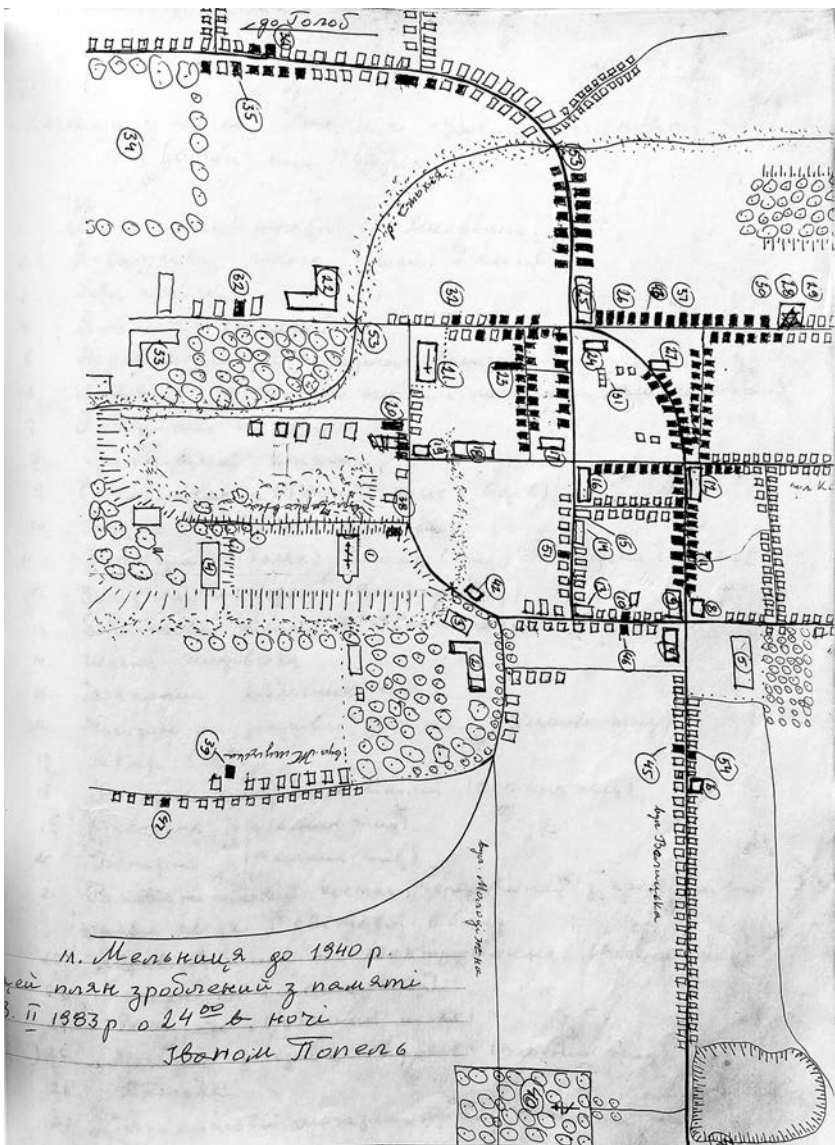
План Мельниці до 1940 р. з легендою, які склав із пам'яті в 1983 р. священник із с. Мельниця Іван Попель.

© Іван Попель. Героїчний шлях (копія рукопису щоденника). Торонто, 1986

[підпис у лівому нижньому кутку]
м. Мельниця до 1940 р.
плян зроблений з пам'яті
1983 р. о 24:00 в ночі
Іваном Попель

Легенда м-ка Мельниця, Ковельського повіту (стан на 1940 рік)

1 — Православна церква Св. Михаїла. 2 — Початкова школа. Мала 7 класів. 3 — Нова школа. 4 — Плебанія священика. 5 — Народний дім і пожежна реміза. 6 — Пошта. (Начальник пошти і листоноша були поляками). 7 — Поліційний постерунок. 8 — Громадський шпіхлір. 9 — Стельмахарня. (Виріб колес і возів). 10 — Кузня. (Коваль українець). 11 — Фотограф. (Поляк). Слюсар. (Жид). Акушерка. (Полька). 12 — Залізний магазин. (Власник жид). 13 — Початкова школа в приватнім домі. 14 — Школа жидівська. 15 — Бляхарня. (Власник жид). 16 — Магазин для закупівлі збіжжя. (Власник жид). 17 — Лікар. (Жид). 18 — Конярня. Торгівля кіньми. (Власник жид). 19 — Столярня. (Власник жид). 20 — [нерозбірливо] (Власник жид). 21 — Римокатолицький костел, перероблений з православної церкви після I світової війни. 22 — Паровий млин та електростанція. (Власник жид). 23 — Пекарня. (Власник жид). 24 — Ресторан. (Власник поляк). 25 — Магазин залізних виробів. (Власник жид). 26 — Аптека. 27 — Промисловий магазин. Одежа. (Власник жид). 28 — Божниця. 29 — Жидівська баня. [30 — пропущено]. 31 — Будка з м'ясними виробами. 32 — Дім фельдшера Славіка, воїна Січових стрільців. 33 — Дідич Гаврись. (Жінка полька). 34 — Торговиця худобою. (Дідич Гаврись). 35 — Стельмахарня. (Жид). 36 — Автобусний гараж. 37 — Магазин канцелярських товарів і книгарня. 38 — Хата дяка. 39 — Землянка старого дяка Лотоцького. 40 — Православний цвинтар. 41 — Старий жидівський цвинтар. 42 — Хата поліція Свінціцького. 43 — Перукарня. (Перукар жид). 44 — Магазин промислових та продуктових товарів. (Власник жид). 45 — Лотоцький. (Місцевий багач). 46 — Котовіч. (Активний громадський діяч). 47 — Жуківський. (Багатий господар та громадський діяч). 48 — Дудар. (Його господарство було новочасним. Стайня з вікнами та дерев'яною підлогою. Гній тримав в бетоновім гнійнику. Сад, огорож, пасіка, рибні стави. Все огорожене. Жінка росіянка). 49 — Вітраки. (Два власники українці). 50 — Забудова селянських хат. 51 — Жидівський різник. 52 — По дорозі до Голобів римокатолицький цвинтар, новий жидівський цвинтар, цегельня, бойня худоби і свиней та кілька хат-господарств. 53 — Мости через річку. Побудовані в 1938–39 рр. на місці старих мостів. Річка угрунтована.

Plan of Melnytsia before 1940 with key, drawn from memory in 1983 by Ivan Popel, a priest from the village of Melnytsia.

© Іван Попель. Героїчний шлях (копія рукопису щоденника). Торонто, 1986

[caption in lower left corner]

Melnytsia before 1940

The plan is drawn from memory

1983, at midnight,

by Ivan Popel

Plan of the town of Melnytsia, Kovel povit (as of 1940)

1 – St. Michael's Orthodox Church. 2 – Primary school. It had 7 grades. 3 – New school. 4 – Priest's courtyard (courtyard of the Catholic priest). 5 – People's House and fire station. 6 – Post office (both the head of the post office and the postman were Poles). 7 – Police station. 8 – Public storage room. 9 – Wheelwright's workshop (production of wheels and carts). 10 – Forge (the blacksmith was a Ukrainian man). 11 – Photographer (a Pole). Locksmith (a Jew). Midwife (a Polish woman). 12 – Hardware store (Jewish owner). 13 – Primary school in a private house. 14 – Jewish school. 15 – Tin shop (Jewish owner). 16 – Store for the purchase of grain (Jewish owner). 17 – Doctor (a Jew). 18 – Stable. Horse trading (Jewish owner). 19 – Carpenter's workshop (Jewish owner). 20 – [illegible] (Jewish owner). 21 – Roman Catholic church, converted from an Orthodox church after World War I. 22 – Steam mill and power station (Jewish owner). 23 – Bakery (Jewish owner). 24 – Restaurant (Polish owner). 25 – Hardware store (Jewish owner). 26 – Pharmacy. 27 – Household goods store. Clothes (Jewish owner). 28 – Chapel. 29 – Jewish bathhouse. [30 – missing]. 31 – Stall with meat products. 32 – The home of a military medic (Slavick), a soldier with the (Ukrainian) Sich Riflemen. 33 – The landowner Havrys (had a Polish wife). 34 – Livestock trader (landowner Havrys). 35 – Wheelwright's workshop (Jew). 36 – Bus garage. 37 – Stationery store and bookstore. 38 – House of the parish clerk. 39 – Dugout of the old deacon, Lototsky. 40 – Orthodox cemetery. 41 – Old Jewish cemetery. 42 – Policeman Svinitskiy's house. 43 – Hair salon (Jewish hairdresser). 44 – Store of industrial and food products (Jewish owner). 45 – Lototskyi (local rich man). 46 – Kotovich (active public figure). 47 – Zhukivskiyi (a rich landowner and public figure). 48 – Dudar (his farm was modern. A stable with windows and a wooden floor. He kept manure in a concrete manure pit. A garden, a vegetable garden, an apiary, fish ponds. Everything was fenced in. His wife was Russian). 49 – Windmills (two Ukrainian owners). 50 – Construction of peasant houses. 51 – Jewish slaughterer. 52 – On the way to Holoby, there is a Roman Catholic cemetery, a new Jewish cemetery, a brickyard, a slaughterhouse for cattle and pigs, and several farmhouses. 53 – Bridges across the river. Built in 1938–1939 on the site of previous bridges. The river banks are secured with soil.

Тітки Марші Тішлер (у дівочтві — Лейкач) — Ціна і Хая (зліва направо у верхньому ряду) разом зі своїми дітьми у Голобах, дата невідома. Всі зображені на фото загинули під час Голокосту.

Marsha Tishler's aunts Tsina and Khaya (from left to right in the back row) with their children in Holoby, date unknown. All those shown in the picture died during the Holocaust.

© VHA USC Shoah Foundation, Marsha Tishler, Testimony 35684, 1997

Груповий портрет сім'ї Лейкачів у дитячому будинку в м. Сельвіно, Італія, дата невідома (орієнтовно 1946–1947 рр.). Батьки Марші – Зельда та Моті (ймовірно, на фото зліва та справа від Марші) – вціліли під час Голокосту.

Group portrait of the Leikach family at an orphanage in Selvino, Italy, date unknown (approximately 1946–1947). Marsha's parents Zelda and Moti (probably on the left and right of Marsha in the photo) survived the Holocaust.

© USHMM, Marsha Tishler Family Archive

Марша Тішлер, студійний портрет у таборі для переміщених осіб м. Кремона, Італія, дата невідома (орієнтовно 1946–1947 рр.).

Marsha Tischler, studio portrait in a camp for displaced persons in Cremona, Italy, date unknown (approximately 1946–1947).

© USHMM, Marsha Tishler Family Archive

Марша Тішлер і її чоловік Сідні Тішлер під час зустрічі з рятівницею Василюю Ярмолюк (посередині), Київ, 1968 р. На той час чоловік Василюни Олександр Ярмолюк уже помер.

Marsha Tishler and her husband Sidney Tishler during a meeting with Marsha's saviour Vasylyna Yarmoliuk (centre), Kyiv, 1968. At the time of the photo, Vasylyna's husband, Oleksandr Yarmoliuk, had already died.

© VHA USC Shoah Foundation, Marsha Tishler, Testimony 35684, 1997

Марша Тішлер під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, м. Балтимор, 28 листопада 1997 р.

Marsha Tischler during the interview for the Visual History Archive of the USC Shoah Foundation, Baltimore, 28 November 1997.

© VHA USC Shoah Foundation, Marsha Tishler, Testimony 35684, 1997

Зустріч учительки історії Голобського ліцею Олени Оришкевич із Праведницею України Ольгою Конашко, смт Голоби, 29 травня 2013 р.

Olena Oryshkevych, a history teacher at Holoby Lyceum, meeting the Righteous Woman of Ukraine, Olga Konashko, Holoby, 29 May 2013.

© Олена Оришкевич

Очевидиця подій Голокосту в смт Голоби Марія Табала й учителька історії Олена Оришкевич під час запису інтерв'ю, смт Голоби, 17 грудня 2022 р.

Mariya Tabala, a witness to the Holocaust in Holoby, and the history teacher Olena Oryshkevych during the recording of an interview in Holoby, 17 December 2022.

© ГО «Після тиші»

Очевидець Голокосту Віктор Максимчук під час запису інтерв'ю, смт Голоби, 17 грудня 2022 р.

Viktor Maksymchuk, a witness to the Holocaust, during the recording of an interview in Holoby, 17 December 2022.

© ГО «Після тиші»

Хана Гітеліс із Любомля, Волинська область, під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, Торонто, 26 травня 1995 р. Хана на кілька тижнів потрапила до смт Голоби у 1944 р. одразу після звільнення населеного пункту від нацистської окупації.

Khanna Gitalis from Lyuboml, Volhyn Oblast, during the interview for the Visual History Archive of the USC Shoah Foundation, Toronto, 26 May 1995. Hanna turned out to be in Holoby village for several weeks in 1944, immediately after the liberation of the settlement from the Nazi occupation.

© VHA USC Shoah Foundation, Chana Gitalis, Testimony 2851, 1995

Михайло Шафір із смт Голоби під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, Сімферополь, 17 березня 1997 р. Михайло зміг пережити Голокост, переховуючись у одному з польських поселень неподалік Голоб.

Mykhailo Shafir from the village of Holoby during the interview for the Visual History Archive of the USC Shoah Foundation, Simferopol, 17 March 1997. He was able to survive the Holocaust, hiding in one of the Polish settlements near Holoby.

© VHA USC Shoah Foundation, Mikhail Shafir, Testimony 29914, 1997

Роза Патока із смт Голоби під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, Балтимор, 18 березня 1997 р. Роза пережила Голокост в евакуації у м. Таганрог.

Rose Patoka from the village of Holoby during the interview for the Visual History Archive of the USC Shoah Foundation, Baltimore, 18 March 1997. She survived the Holocaust after being evacuated to the city of Taganrog.

© VHA USC Shoah Foundation, Rose Patoka, Testimony 27304, 1997

Зоя Балер із с. Мельниця, яка вціліла під час Голокосту та згодом розповіла свою історію в Меморіальній книзі Мельниці, місце невідоме, 1948 р.

Zoya Baller from the village of Melnytsia who managed to survive the Holocaust and later told her story in the Melnytsia Memorial Book, place unknown, 1948.

© Melnitsah: in Memory of the Jewish Community, Tel Aviv, 1994

Арон-Вольф Балер і його родина, с. Мельниця, дата невідома (орієнтовно міжвоєнний період).

Aaron-Wolf Baller and his family in the village of Melnytsia, date unknown (around the interwar period).

© Melnitsah: in Memory of the Jewish Community, Tel Aviv, 1994

Пікнік єврейських сімей Пельців і Гарберів із с. Мельниця, 1920-ті рр.
The Jewish families Pelc and Garber on a picnic in Melnytsia, 1920s.

© Melnitsah: in Memory of the Jewish Community, Tel Aviv, 1994

Сім'ї Пельців, Мельгельтерів, Волаків, Фломенбоймів, с. Мельниця, 1930-ті рр.

The Pelc, Migralte, Wolakh and Flomenbaum families in Melnytsia, 1930s.

© Melnitsah: in Memory of the Jewish Community, Tel Aviv, 1994

Євгенія Прес під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, Манчестер, 1 лютого 1998 р.

Eugenia Press during the interview for the Visual History Archive of the USC Shoah Foundation, Manchester, 1 February 1998.

© VHA USC Shoah Foundation, Eugenia Press Testimony 37579, 1998

Лея Рог із с. Мельниця, яка вціліла під час Голокосту та згодом розповіла свою історію в Меморіальній книзі Мельниці, місце фото невідоме, 1990 р.

Leia Rog from Melnytsia village who managed to survive the Holocaust and later told her story in the Melnytsia Memorial Book, location unknown, 1990.

© Melnitsah: in Memory of the Jewish Community, Tel Aviv, 1994

Лея Рог під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа, м. Луцьк, 10 травня 1997 р.

Leia Rog during the interview for the Visual History Archive of the USC Shoah Foundation, Lutsk city, 10 May 1997.

© VHA USC Shoah Foundation, Leia Rog, Testimony 36668, 1997

Єврейська молодь с. Мельниця, 1930 р. На фото у верхньому ряду сьома справа сестра Леї Рог – Тойба.

Jewish young people from Melnytsia, 1930. In the top row of the photo, seventh from right, is Leia Rog's sister, Toiba.

© VHA USC Shoah Foundation, Leia Rog, Testimony 36668, 1997

Єврейська молодь с. Мельниця, фото з сімейного архіву Леї Рог, 1930 р.
Jewish young people from Melnytsia, photo from Leia Rog's family archive, 1930.

© VHA USC Shoah Foundation, Leia Rog, Testimony 36668, 1997

Руїни будинку сім'ї Рогів (Леї та Тойби), с. Мельниця, 27 червня 2023 р.

The ruins of the Rog family's (Leia's and Toiba's) house, Melnytsia village, 27 June 2023.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Maryna Dolhanova

Будинок сім'ї Рогів, с. Мельниця, 27 червня 2023 р. У зруйнованому будинку збереглося портретне фото його українських власників — Ольги та Василя Приймаків. Останній мешкав у оселі недовго, у перші повоєнні роки його вбили. Друга половина будинку відійшла у власність української сім'ї Киричків, про яких Лея Рог згадує як про нових власників ковальні її батька.

The Rog family's house, Melnytsia village, 27 June 2023. Through the destroyed wall from the street, one can see a portrait photo of its Ukrainian owners — Olga and Vasyl Pryimaky — hanging in the building. The latter lived in the building for a short time: he was killed in the early post-war years. The second half of the building became the property of the Ukrainian Kyrychok family, whom Leia Rog mentions as the new owners of her father's forge.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Maryna Dolhanova

Місце розташування колишньої єврейської приватної школи у с. Мельниця, 27 червня 2023 р. Нині тут приватний будинок. Місцеві селяни часто зводили будинки на фундаментах колишніх єврейських будівель.

The location of the former Jewish private school, Melnytsia village, 27 June 2023. Today it is a private house. Local peasants often built houses using the foundations of former Jewish buildings.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Maryna Dolhanova

Вхід до старого єврейського кладовища с. Мельниця, 27 червня 2023 р. Більшість мацев не збереглася, проте місце огорожено й позначено як об'єкт історико-культурного спадку. Напис на меморіальній табличці біля входу: «Огорожа старого єврейського кладовища с. Мельниці була встановлена Неприбутковим товариством зі збереження й захисту єврейських кладовищ в Європі (ESJF) за сприяння Федеративної Республіки Німеччина в пам'ять про загиблу в роки Голокосту єврейську громаду села Мельниця».

The entrance to the Old Jewish Cemetery in Melnytsia village, 27 June 2023. Most of the matzevot have not been preserved, but the place has a surrounding fence and is marked as an object of historical and cultural heritage. The inscription on the memorial plaque at the entrance reads: "The fence around the Old Jewish Cemetery of Melnytsia was installed by the non-profit European Jewish Cemeteries Initiative (ESJF) with the assistance of the Federal Republic of Germany in memory of the Jewish community of the village of Melnytsia, who perished during the Holocaust."

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Maryna Dolhanova

Меморіальний знак убитим євреям с. Мельниця, с. Мельниця, 27 червня 2023 р. Знак встановлено на місці двох масових убивств євреїв, які сталися на початку серпня 1941-го та наприкінці серпня 1942 р. Пам'ятник побудовано в 1990 р. Напис на знаку: «На цьому місці у 1942 році були знищені фашистами 1200 радянських громадян».

Memorial to the murdered Jews of Melnytsia, Melnytsia village, 27 June 2023. The memorial was erected at the site of two mass murders of Jews that took place in early August 1941 and late August 1942. It was built in 1990. The inscription reads: "At this place in 1942, 1,200 Soviet citizens were exterminated by the fascists."

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Maryna Dolhanova

Колишня будівля синагоги в смт Голоби, 27 червня 2023 р. Нині — місцева аптека.

The former synagogue building in the village of Holoby, today the local pharmacy, 27 June 2023.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Maryna Dolhanova

Приміщення в смт Голоби, яке під час Другої світової війни радянський і нацистський окупаційні режими використовували як в'язницю, 27 червня 2023 р. Саме в цьому місці наприкінці серпня 1942 р. утримували частину з близько 200 євреїв Голоб, яких відправили до гетто Мельниці в переддень його ліквідації. Більшість із них було вбито поблизу піщаного кар'єру неподалік с. Мельниці.

The premises used during World War II as a prison by the Soviet and Nazi occupation regimes in the village of Holoby, 27 June 2023. It was here that a group of the approximately 200 Jews of Holoby sent to the Melnytsia ghetto shortly before were detained at the end of August 1942. Most of them were murdered near the sand quarry outside Melnytsia.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Maryna Dolhanova

Учителька Голобського ліцею Олена Оришкевич та її учні біля пам'ятного знаку жертвам Голокосту в смт Голоби, 8 травня 2023 р. Місце пам'яті відновили й доповнили інформаційною табличкою у 2023 р. в межах проекту «Мережа пам'яті» коштом Міністерства закордонних справ ФРН.

Visit to the restored memorial to the victims of the Holocaust in the village of Holoby by Olena Oryshkevych, teacher at Holoby Lyceum, and her students, 8 May 2023. The memorial site was restored and supplemented with an information board in 2023 within the framework of the “Connecting Memory” project. The work was funded by the German Federal Foreign Office.

© Олена Оришкевич

Оновлений у 2023 р. пам'ятник убитим євреям Голоб, смт Голоби, 27 червня 2023 р. Меморіальний знак було встановлено 21 вересня 2003 р. Напис на знаку: «На цьому місці фашистами та їх посібниками розстріляні євреї, мешканці селища Голоби та навколишніх сіл. Вічна їм пам'ять!».

The monument to the murdered Jews of Holoby, restored in 2023, Holoby village, 27 June 2023. The memorial plaque was installed on 21 September 2003 with the inscription: "At this site, Jewish residents of the village of Holoby and surrounding villages were shot by the fascists and their collaborators. Eternal memory to them!"

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Maryna Dolhanova

HOLOBY AND MELNYTSIA: THE LIFE AND DEATH OF THE JEWISH COMMUNITIES

Holoby and Melnytsia

In the interwar period, Holoby was a small urban-type settlement. As of 1921, its population amounted to 1,456 people, the majority of whom were Ukrainians and Poles. There were also about 200 Jews in the settlement. The Jewish community grew steadily during the 1920s. The 1931 census records suggest that approximately 300 Jews lived in Holoby at the time. The local Jewish population had possibly reached 400 people by the eve of World War II.

The census records indicate that 875 Jews lived in Melnytsia as of 1921. By the end of the 1930s, the local Jewish population probably exceeded a thousand people. The Jewish communities of Holoby and Melnytsia were the largest in Holoby Rayon. The number of Jews living in other settlements was less significant, although Jewish families were present in almost every village in Holoby Rayon.

The beginning of World War II

After the signing of the non-aggression pact between Nazi Germany and the Soviet Union on 23 August 1939 and the division of Europe into German and Russian spheres of influence, the Soviet regime seized the territory of western Ukraine in September 1939, meeting virtually no resistance. The shift of power in Holoby and Melnytsia affected the life of local Jews and Ukrainians in diverse ways. With the arrival of Soviet

authorities, the living conditions of impoverished Jews changed for the better to a certain extent. They were officially allowed to study Yiddish in state schools and had the opportunity to improve their financial situation. On the other hand, members of Zionist organizations and other persecuted political movements often fell victim to the Soviet regime, just like local Ukrainian nationalists. The life of somewhat wealthier Jews was no better: they were deprived of their land and businesses. They were also threatened with repression and deportation to Siberia.

The fate of the Jewish community at the beginning of the German-Soviet war (June–September 1941)

Under the military administration

The village of Holoby came under German occupation on 29 June 1941. According to several eyewitnesses, 3–6 Jewish residents of Holoby were killed by Wehrmacht soldiers at the time. Wehrmacht troops were followed by the so-called mobile units that “cleaned up” rear areas by getting rid of “enemy elements”. The Einsatzgruppen formed the core of these mobile units. They cooperated with the mobile groups of Order Police and local collaborators. Einsatzgruppe “C” operated in the occupied territory of Ukraine. Wehrmacht, Einsatzgruppen and police battalions attempted to provoke ethnic violence in western Ukraine, but this did not occur in most settlements in the region. In particular, there were no cases of ethnic violence in Holoby and Melnytsia. As of 7 August 1941, a total of 33,100 people remained in the Nazi-occupied territories of Holoby Rayon, of whom 30,290 were Christians (including 11,350 children aged under 15) and 2,810 were Jews (including 930 children aged under 15).

On 14 July 1941, the 2nd company of Police Battalion 314 arrived in Holoby. It was led by Commander Theodor Wendorff and his deputy, Franz Bauer. In mid-July 1941, the company murdered a total of 56 Jews and Soviet activists in the nearby village of Melnytsia on Bauer’s initiative. In August 1941, the

company carried out an “operation” (“Aktion”) in Melnytsia, killing 400 Jewish males aged 14 and over near the sand quarry outside of Melnytsia.

At about the same time, the local military commandant’s office established the Judenräte (Jewish Councils) in Holoby and Melnytsia. The Jewish Councils were self-governing bodies of Jewish communities that were created on German orders. Subsequently, these bodies were forced to assist the Holoby Rayon administration in registering local Jewish residents, confiscating their property and exploiting the entire population aged 14 and over for labour. Mykhailo Shafir from Holoby recalls that the staff of the local Judenrat did everything possible to help the Jews and give them some relief.

The officers of the auxiliary police and the local governments of Holoby and Melnytsia facilitated the executions and the exploitation of Jewish labour. The duties of auxiliary police commandant in Melnytsia were assumed by a local resident, Andriy Mykhalyuk. In mid-August 1941, Mykhalyuk was replaced by fellow villager Oleksiy Koval. The post of Holoby police commandant was taken up by a local resident named Pashkevych. Fedot Lymar became the head of the Holoby Rayon administration that was established to perform the functions of local government, while Mykhailo Dudar was appointed village head in Melnytsia. Local authority representatives from Holoby and Melnytsia coordinated the work of local men who were ordered to dig pits before a mass shooting and to fill in the graves afterwards.

They were also involved in confiscating Jewish property. Police officers provided assistance in arresting the victims and escorted them to the execution sites. Sometimes they had the opportunity to participate in executions on their own volition or to shoot runaways when securing the perimeter of the execution site.

Under the civil administration

In September 1941, the Germans established a civil administration on the territory of Holoby Rayon forming part of Reichskommissariat Ukraine under the leadership of Gauleiter Erich

Koch. Reichskommissariat Ukraine was divided into several Generalbezirke, which in turn were broken down into districts (Kreisgebiete). Holoby was included in Kreisgebiet Kowel (Kovel), which was part of Generalbezirk "Wolhynien und Podolien". The Kreisgebiete were divided into rayons and villages. Holoby was designated as the rayon centre. In Holoby there was a stationary post of the German gendarmerie subordinated to the Gebietsführer of the Kowel gendarmerie, Philipp Rapp. Initially, the civil administration in Kreisgebiet Kowel was headed by Arno Kempf. In June 1942, he was replaced as Gebietskommissar of Kreisgebiet Kowel by Erich Kassner. The Gebietskommissar and gendarmerie facilitated the process of implementing anti-Jewish policy in Holoby and Melnytsia. They also issued the orders to establish ghettos in the region. The liquidation of the ghettos was overseen by Sicherheitspolizei (Security Police) units (SiPo). However, the killings that took place in Holoby and Melnytsia in the period between August 1942 and that autumn were performed under the direct leadership of Philipp Rapp. He arrived at the scene of the executions and ensured overall coordination of the murder process.

Until August 1942, under German civil administration the Jewish communities of Holoby and Melnytsia were subject to the permanent exploitation of labour, abuse and the confiscation of property. The Holoby ghetto was created sometime in spring or summer 1942. All local Jews were concentrated in a few houses near the railway crossing.

It was not until late August 1942 that the Germans established a ghetto on Bozhnychna Street in the village of Melnytsia. It was a so-called liquidation-type ghetto that existed for a short time in order to concentrate the Jews in one place and facilitate the process of their murder shortly afterwards.

Liquidation of the ghettos in Holoby and Melnytsia

The large-scale liquidation of ghettos in the Volhyn region began in May 1942. The third and longest stage of the liquidation of these ghettos lasted from August to October 1942.

Approximately between the end of August 1942 and early September 1942, the Jewish residents of Holoby were ordered to gather at the main square near a synagogue. All those who came to the square were locked up in the prison and fire station. Afterwards, the Jews of Holoby were escorted to the village of Melnytsia. Together with the Jews of Melnytsia, they were taken to a grave that was dug in advance near the sand quarry outside Melnytsia. This operation was carried out under the leadership of Gebietsführer Philipp Rapp. The execution squad was composed of German gendarmerie officers from Kovel and Holoby. The auxiliary police officers from Kovel, Holoby and Melnytsia were involved in escorting the victims and securing the perimeter of the execution site. The estimated number of people executed during this operation near the sand quarry ranges from 1,200 to 1,500 Jewish residents of Holoby Rayon, including the majority of the Jewish population of Melnytsia.

A large part of the Jewish population of Holoby escaped to the woods or went into hiding in the homes of fellow villagers after finding out about preparations for this operation. Many fugitives were duped by a misleading German announcement that the Jews were safe from harm and no longer faced the threat of execution and subsequently returned to Holoby. Soon, most probably on 24 November 1942, all of them – approximately 250 Jewish residents of Holoby – were executed in Zabirya forest, near Holoby, which is a memorial site today. It is likely that German gendarmerie officers from Holoby and Kovel took part in this mass shooting. It is also known that the officers from the Melnytsia auxiliary police led by Oleksiy Koval and also the auxiliary police of Holoby participated in these executions.

Individual Survival

The survival and hiding of some Jews in the Holoby and Melnytsia areas became possible due to a combination of luck and occasional or systematic help from the local population and Soviet partisans. Both Ukrainians and Poles provided assistance to the Jews. Among those Ukrainians who helped the Jews were

ordinary villagers, members of the Soviet underground resistance and former communist activists. It is also worth noting that members of the Soviet partisan movement carried out significant activities involving the establishment of “family camps” for Jews who were incapable of participating in armed combat. Although anti-Semitic views were quite widespread among members of the Soviet underground resistance and their help often came with strings attached (Jews were often required to perform certain types of work in exchange for their protection), those who stayed in “family camps” for Jews had a much better chance of survival.

Return of surviving Jews

A total of 94 Jews survived the war in Holoby Rayon in Volhyn Oblast. They far outnumbered those who were able to stay alive in other rayons in Volhyn Oblast. In most rayons, the average number of Jewish survivors ranges from 0 to 15, who account for 1-5 % of the Jewish population of western Volhyn. The list of survivors includes Leia Rog, Eugenia Press, Zoya Baller, members of Marsha Tishler’s family and Mykhailo Shafir. Some of them decided to stay in Ukraine but changed their place of residence. Others decided to leave Ukraine forever and emigrated to Israel or the West. The main factors influencing their decision to leave Ukraine include the death of relatives and loved ones, the disappearance of Jewish communities in the Volhyn region, and the loss of their homes, which were either destroyed during the war or occupied by non-Jewish neighbours.

Punishment of the perpetrators

On 28 September 1966, Oldenburg Regional Court sentenced the former Gebietskommissar of Kreisgebiet Kowel, Erich Kassner, to life in prison. This former official was indirectly responsible for the murder of the Jewish residents of Holoby and Melnytsia, although he was not present at the scene of the execution.

The deputy commander of the 2nd company of Police Battalion 314, Franz Bauer, who was directly responsible for the murder of the majority of the Jewish male population of Melnytsia in early August 1941, was captured by Soviet troops on 3 May 1945. He was held in prison camps near Memel and Sverdlovsk, became ill with severe typhoid fever and was released from prison for health reasons. On 26 May 1982, the 5th criminal division of Traunstein District Court sentenced him to 5 years and 6 months in prison for the murder of Jews. The statement of reasons accompanying the court judgment drew special attention to Bauer's crimes in Holoby Rayon.

The most severe sentences, however, were given not to the key organizers, but to local collaborators – officers of the auxiliary police. Three members of the auxiliary police – Oleksandr Kozlovskiy, Oleksiy Koval, and Andriy Mykhalyuk – were tried not only for their participation in the murders of Jews, but also for being members of the Ukrainian Insurgent Army (UPA). In July 1944, they were found guilty and given the severest possible punishment – execution with confiscation of property.

Mykhailo Dudar, who was a village head in Melnytsia during the Nazi occupation, also received a very severe sentence in July 1944 – 20 years of correctional labour with confiscation of property. On 26 February 1958, during the review of his case, the sentence was reduced to 10 years in labour camps.

Memorialisation

During the Soviet period, the memory of the victims of the Holocaust was mainly preserved thanks to the initiative of the Jewish communities that had survived in certain settlements. Local Soviet authorities were very reluctant to allow public commemoration of these victims. The concept of creating a “Soviet man” developed, and World War II played a special role in cementing this new identity. The nationality of individual groups of victims could not be openly thematised, so there were either no memorials to the victims of the Holocaust on the territory of the Ukrainian SSR, or they had abstract inscriptions about “peaceful

Soviet citizens” or “elderly people, women and children.” It was not until the period of perestroika in 1990 that the first memorial to the murdered Jews appeared in Melnytsia. It had an inscription in Ukrainian: “On this site 1,200 Soviet citizens were executed by the fascists in 1942.” In other words, there was no mention of the ethnic identity of the victims as Jews. The memorial in Holoby appeared later, on 21 September 2003. It contains the following inscription: “At this site, Jewish residents of Holoby village and the surrounding villages were shot by the fascists and their collaborators. Eternal memory to them!” In 2023, in the framework of the “Connecting Memory” project, the site of remembrance in Holoby was renovated and supplemented with an information board and a space for reflection.

About the author

Petro Dolhanov – PhD in History, a researcher of the history of interethnic relations on the territory of western Ukraine in interwar Poland and the social history of the Holocaust on the territory of the western Volhyn region. His research interests also include studies of the politics of memory and memorialisation of the victims of Nazism in Ukraine. Petro Dolhanov is editor of the column “Podolannya mynulogo” (“Overcoming the past”) on the website of the international scholarly magazine “Ukraina Moderna”, and also a lecturer at Rivne Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education.

The author expresses his gratitude to the Ukrainian historian Andriy Usach for providing valuable archival materials and his professional expert advice during the writing of this text and also to the American colleague and historian Jared McBride for his valuable advice that helped to improve the text.

About the project “Connecting Memory”

The “Connecting Memory” project was launched in 2020 with the mission of honouring and protecting sites of remembrance through the development of a network of local initiatives

capable of independently and systematically reintroducing the memory of the history of the Holocaust and the Roma genocide into local commemorative culture. The project is implemented by the Foundation Memorial to the Murdered Jews of Europe (Berlin) in partnership with the NGO “Ukrainian Centre for Holocaust Studies” (Kyiv) and the NGO “Insha Osvita” (Kyiv). It is financed by the German Federal Foreign Office.

This publication is part of the “Connecting Memory” project’s series of studies on the local history of the Holocaust conducted and published in 2022–2023, during Russia’s full-scale invasion of Ukraine. In times of war, such studies are even more important than at other times, in this case because Russian aggression is directed not only against the citizens of Ukraine, but also against Ukrainian history, culture and memory. It threatens to stop or destroy the important commemorative and research activities of many Ukrainian initiatives, historians, public organizations, local and national museums and archives.

History and memory should return to communities, and not be confined to the narrow circles of historians. This publication is a contribution to the popularisation of local history, making it accessible to the local community and a wide range of interested persons. We hope that this study will later form the basis of materials for local history museums, information boards and published primary sources and contribute to the emergence of new publications.

For more on the “Connecting Memory” project, see:
<https://netzwerk-erinnerung.de/en/>

Науково-популярне видання

ГОЛОБИ Й МЕЛЬНИЦЯ
Життя та загибель
єврейських громад

Автор

Петро Долганов

Наукові консультанти

д-р Джаред МакБрайд

Андрій Усач

Наукова редакторка

д-р Світлана Бурмістр

Відповідальний редактор

Віталій Бобров

Літературна редакторка й коректорка українського тексту

Олена Пазюк

Переклад англійською

Анастасія Рьотіг

Літературна редакторка й коректорка англійського тексту

Керолін Пірс (Caroline Pearce)

Дизайн обкладинки

Софія Билим

Комп'ютерна верстка

Марина Кулікова

В оформленні обкладинки використано
матеріали з розділу «Ілюстрації»

Український центр вивчення історії Голокосту

01011, Київ, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109

Тел. (044) 2859030

Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

